

**O`zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi
Navoiy davlat pedagogika instituti**

UMUMIY TILSHUNOSLIK

**O`zbek filologiyasi fakulteti
bakalavr yo`nalishi talabalari uchun**

M A ` R U Z A M A T N L A R I

Navoiy - 2007

Mazkur ma'ruza matni O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2007-yil 24-avgustda tasdiqlangan dastur asosida tuzilgan.

**Tuzuvchilar: R.Sharopova
G. Ernazarova**

Taqrizchi: f.f.d., dotsent N.Murodova.

Mas'ul muharrir:f.f.d. prof. B. Yo'ldoshev

Ushbu ma'ruzalar matni o'zbek filologiyasi fakulteti to'rtinchi bosqich bakalavr yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan.

Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek filologiyasi fakulteti o'quv-uslubiy kengashi (2007-yil 2-son majlisi) qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

Navoiy davlat pedagogika instituti 2007-yil

1-ma`ruza

Kirish. Umumiy tilshunoslik fanining maqsadi va vazifalari

«Umumiy tilshunoslik» fani tilshunoslik fanlari sirasida eng murakkab va keng qamrovli ilmiy-nazariy, falsafiy fan sifatida ajralib turadi. Ushbu fanning murakkabligi, keng qamrovli va falsafiy fan ekanligi bevosita o`rganiladigan o`ta jiddiy muammolar bilan, fikr yuritiladigan dolzarb masalalar bilan, lisoniy hodisalarning (faktlarning) mohiyati bilan, ularga qaysi nuqtai nazardan yondashish bilan, ularni chuqur tahlil qilish va ulardan obyektiv ilmiy xulosalar chiqarish bilan belgilanadi.

«Umumiy tilshunoslik» fanining faollik ko`rsatish chegarasi «cheksiz» bo`lib, ayni fan o`z kuzatishlarini jahon tilshunosligi tarixiga oid zarur masalalardan, yetakchi oqimlar va yo`nalishlardan boshlab, hozirgi tilshunoslikning eng muhim va murakkab nazariy muammolarini, ta`limotlarini o`rganish bilan - nafaqat tilshunoslikning balki barcha fanlar uchun metodologik asos bo`lib xizmat qiladigan dialektik falsafa hamda psixologiya, mantiq kabi fanlarga ham bevosita aloqador bo`lgan muammolarni qamrab olishi bilan yakunlaydi.

Aytilganlarning isboti sifatida «Umumiy tilshunoslik» fani o`rganadigan asosiy muammolar qatoriga quyidagilarni kiritamiz.

1. Til va jamiyat (millat).
2. Til va tarix.
3. Til va tafakkur.
4. Til semiotik ob`ekt sifatida.
5. Til va nutq.
6. Til sistema va struktura sifatida.
7. Tilda substanciya va forma.
8. Til belgisi va ma`no.

9. Til va yozuv.

10. Tilni tadqiq qilish usullari va boshqalar.

«Umumiy tilshunoslik» fani talabalarga nima uchun kerak?

«Umumiy tilshunoslik» fani, dastavval, talabalarni nazariy jihatdan tayyorlash uchun, ularni shu yo`nalishda puxta, «hushyor» qilish uchun zarur. Nazariy masalalar bilan mukammal qurollangan talabalargina (faqat talabalar emas) tom ma`nodagi filolog - tilshunos sifatida shakllanadi. Shuningdek, ular til hodisalari tahlilidan ilmiy xulosalar, g`oyalar chiqara oladi, hodisalar mohiyatiga alohida e`tibor beradi, nazariya bilan amaliyotni dialektik munosabatda oladi. Til va nutq birliklarini chuqur o`rganish jarayonida dialektik falsafaning shakl va mazmun, umumiylik va xususiylik, mohiyat va hodisa, sabab va oqibat, imkoniyat va voqelik kabi kategoriyalari nuqtai nazaridan, shularga asoslangan holda fikr yuritadi, kuzatishlar olib boradi.

«Umumiy tilshunoslik» fani talabalarning umumlingvis-tik tayyorgarligini, bilim darajasini kengaytiradi va chuqurlashtiradi, yangi nazariya va faktik materiallar bilan tanishtiradi, mustaqil, ijodiy fikr-mulohaza yuritishga, izchillikka o`rgatadi, nazariy saviyasini yuksaltiradi, ularni ilmiy tadqiqotning, lisoniy tahlilning metodologiyasi va metodikasi bilan qurollantiradi.

«Umumiy tilshunoslik» fani haqida aytilgan fikrlardan kelib chiqib, ushbu fan bo`yicha rus hamda o`zbek tilshunosligida yaratilgan ishlarga ijodiy yondashgan va ulardan foydalangan holda o`quv qo`llanmasida quyidagi dolzarb massalalarga, aniqrog`i, dastavval, birinchi masalaga to`xtalamiz, fikr yuritamiz. Bular:

1. Tilshunoslik tarixi.
2. Tilshunoslikning nazariy masalalari.
3. Tilshunoslik metodlari.

2-ma`ruza

Tilshunoslik tarixi va uning davrlarga bo`linishi

Reja:

1. Eng qadimgi tilshunoslik maktablari.
2. Qadimgi hind tilshunosligi.
3. Qadimgi Xitoy tilshunosligi.
4. Qadimgi Gretsiya va Rimda tilshunoslik.

Асосий таянч тушунчалар:

Ведалар тили, вякарана, нол морфема, логограмма, predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasi, стоиклар мактаби; тилшуносликнинг 2 даври: фалсафий даври, грамматик даври; сўз боғланишли нутқнинг энг кичик қисми.

Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816 yilda) fanlar olamiga kirib keldi. Shak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasi, «mahsuli» sifatida o'zining alohida o'rganish ob'ektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi.

Qat'iy aytish mumkinki, jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiyot bosqichiga etib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, «o'sish» davrini bosib o'tdi. U turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar ta'sirida bo'ldi, olimlar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga «guvoh bo'ldi», shakllandi. Anig'i, tilshunoslik fani ham jahon fanlari sistemasida o'ziga xos va o'ziga mos doimiy mustahkam o'rin egalladi.

Tilshunoslik fanining qadimgi eng muhim manbalari, ta'limotlari, oqimlari, ilk bor, qadimgi Hindiston, qadimgi Yunoniston va qadimgi Rim mamlakatlarida maydonga keldi.

O'rta va yangi asrlarda esa til haqidagi fan Ovrupoda, Arabiston va O'rta Osiyoda taraqqiy qildi.

Qadimgi hind tilshunosligi. Qadimgi Hindiston jahon tilshunosligi tarixida tilshunoslik fanining beshigi, markazi sifatida tan olinadi va umum tomonidan e`tirof etiladi. Bu-mutlaq haqiqat. Chunki til masalalariga bo`lgan qiziqish, tilga oid hodisalar bilan jiddiy va puxta shug`ullanish ilk bor Hindistonda - hind olimlari, filologlari tomonidan boshlab berildi. Ayni jarayonning boshlanishi dastavval sof amaliy ahamiyatga ega bo`ldi. Aniqrog`i, 15 asr ilgari yozilgan qadimgi hind adabiy tili yozuvida - sanskritda yaratilgan qadimgi hindlarning diniy madhiyalari - Vedalar tili davrlar o`tishi bilan mamlakat aholisining so`zlashuv tilidan (prakritdan) farqlanib qola boshladi. Ya`ni qadimgi yozma yodgorliklar tili (yozma nutq) bilan so`zlashuv tili (jonli nutq) orasida ajralish, nomoslik, «ziddiyat» yuzaga keldi. Ushbu ziddiyatni, farqlanishni yo`qotish uchun hind olimlari qadimiy yozma yodgorliklar tilini o`rganishga, tadqiq qilishga, ularni ommaviylashtirishga jiddiy kirishdilar. Ular qadimgi Hindistonda alohida e`tiborga, hurmatga sazovor bo`lgan Vedalardagi ma`nosi tushunarli bo`lmagan so`zlarni aniqlab, ularning ma`nosini izohladilar, sharhladilar. Vedalar tiliga oid maxsus izohli lug`atlar tuzdilar, matnni fonetik va grammatik jihatdan tahlil qildilar. Xullas, Vedalar tilidagi so`z va jumlar ma`nosini, ularning aniq talaffuzini, shaklini saqlab qolishga bo`lgan qat`iy intilish qadimgi Hindistonda tilshunoslikning yuzaga kelishiga asosiy sabab bo`ldi.

Hindlar qadimiy davrda eng buyuk fonetikachi va grammatikachi sifatida tanilganlar. Ular fonetika sohasida Yunonlardan ham oldin unli va undosh tovushlarni farq-laganlar, portlovchi va sirg`aluvchi, jarangli va jarangsiz to-vushlarni, tovush birikmalarini, bo`g`in, urg`u, intonaciya, cho`-ziqlik va qisqalik kabi fonetik hodisalarni, jarayonlarni bilganlar. Shular yuzasidan mukammal ma`lumotlar qoldirganlar. Qadimgi hind tilshunosligida fonema haqida ham muayyan tushunchalar bo`lgan.

Qadimgi hindlar so`zlarning faqat ma`no tomonidagina emas, balki tovush tomonida ham o`zgarishlar bo`lishini bil-ganlar. Shunga ko`ra ular so`zlarning tovush jihatiga alohida e`tibor

berganlar. Tovush haqida, tovushlarning o'zgarishi ha-qida tadqiqot ishlarini olib borganlar. Shuningdek, qadimgi hindlar tovushlarning fiziologik - artikulyacion xususiyat-lari, boshqa tovushlar bilan almashinishi, bir tovushning boshqa tovush ta'siri bilan o'zgarishi (kombinator o'zgarish) kabi hodisalarni aniqlashga ham e'tibor berganlar. Ular tovushlarning artikulyacion – fiziologik xususiyatlarini hi-sobga olgan holda tasnif qilganlar. Shu asosda, yuqorida ay-tilganidek, tovushlarni unli va undoshlarga ajratganlar, nutq a'zolarining yaqinlashuvidan unlilar, bir-birlariga ta'siridan, ya'ni tegishidan undoshlar hosil bo'lishini qayd etganlar.

Agar yunon filologlari tovush almashinuvi masalasiga umuman ahamiyat bermagan bo'lsalar, hind tilshunoslari bu ja-rayonga alohida e'tibor berganlar, tadqiqot olib borganlar, ayni jarayonning o'ziga xosliklarini aniqlab berganlar. Qiyoslang: sanskrit tiliga oid so'zlarda, masalan, vidma so'zi «biz bilamiz» ma'nosini bersa, veda «men bilaman» tushunchasini, vaidyas so'zi esa «olim», «ilmli» ma'nosini berishini ko'rsatib berganlar. Qayd etilgan ma'no (tushuncha) o'zgarishlari esa i – e - ai unli tovushlarning almashinuvi natijasi ekanligi haqida ishonarli, asosli fikrlarni bayon qilganlar.

Qadimgi hind tilshunoslari grammatika - morfologiya sohasida ham ancha ishlarni amalga oshirdilar. Ular bu yo'nalishda ham grek tilshunoslaridan ancha o'tib ketdilar. Aniqrog'i, hind tilshunosi Guru morfologiyaning uch bo'limdan tashkil topishini aniq ko'rsatib beradi va unga quyidagilarni kiritadi: 1. So'zlar tasnifi (so'z turkumlari). 2. So'z yasalishi. 3. So'z o'zgarishi.

Hindlar to'rtta so'z turkumini farqlaganlar: ot,fe'l, old ko'makchi va yuklama.

Hindlarda ot predmet ifodalovchi, fe'l esa harakat, holat ifodalovchi so'z sifatida beriladi. Old ko'makchilar esa otlarning, asosan, fe'llarning ma'nosini belgilaydi. Yukla-malar esa ma'nolariga ko'ra 1) bog'lovchi va 2) qiyoslovchi kabi turlarga ajratiladi. Olmosh va ravishlar esa ot va fe'l turkumlariga qo'shib yuborilgan, alohida ajratilmagan.

Yunonlardan farqli holda hindlar soʻz turkumlarini gap boʻlaklaridan farqlaganlar, yaʼni ular bilan qorishtirma-ganlar, adashtirmaganlar. Shunga koʻra hindlar, yuqorida aytilganidek, otlarni predmet, feʼllarni harakat ifodalovchi soʻz sifatida «baholaganlar».

Qadimgi hindlar soʻzlarni tahlil qilish, tarkibini oʻrganish jarayonida ularni quyidagi boʻlaklarga ajratganlar: 1) oʻzak, 2) suffiks, 3) qoʻshimcha (turlovchi qoʻshimcha). Shuningdek, soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartiruvchi morfemalar farqlangan.

Ovrupo olimlari hind tilshunoslarining ishlari bilan yaqindan tanishib, soʻzlardan oʻzak, soʻz yasovchi va soʻz oʻzgar-tiruvchi morfemalarni ajratishga «kirishganlar».

Hindlar otlarda ettita kelishikni qayd etganlar: 1) bosh kelishik, 2) qaratqich kelishigi, 3) joʻnalish kelishigi, 4) tushum kelishigi, 5) qurol kelishigi, 6) chiqish (ablativ) kelishigi, 7) oʻrin kelishigi.

Hind tilshunoslari qoʻshma soʻzlarning oʻttizga yaqin turini farqlaganlar. Ular qoʻshma soʻzlarning tuzilishida komponentlar orasidagi munosabatlarga eʼtibor berganlar. Masalan: ot+ot//feʼl; sifat// sifatdosh //ravish+ot // sifat//feʼl; son+ot va boshqalar.

Hind grammatikachilari feʼl turkumining morfologik kategoriyalarini mukammal ishlagan edilar. Ular feʼlning uch zamonga birlashadigan etti xil zamon formasini: hozirgi zamon, oʻtgan zamonning tugallangan, tugallanmagan, uzoq oʻtgan zamon turlarini, kelasi zamon, odatdagi kelasi zamon va juda kam qoʻllaniladigan shart feʼli shaklini ajratganlar.

Hindlar qadimgi davrlardayoq feʼlning toʻrtta maylini - aniqlik, istak, buyruq va shart mayllarini bilganlar.

Feʼlning aniq, oʻrta va majhullik nisbatlari ajratilib, har biri alohida taʼriflangan, tavsiflangan.

Hindlar sanskrit tilida feʼlning uchta shaxs va uchta son: birlik, juftlik va koʻpliklarga koʻra tuslanishni koʻrsat-ganlar.

Hind tilshunoslari fikr ifodalash birligi boʻlgan gapning muhimligini inkor qilmagan boʻlsalar-da, sintaksis masalalari bilan maxsus shugʻullanmaganlar. Ular sintaksisda soʻzlarning birikish tartibi, kelishik, zamon va mayl formalarining birikishi kabi masalalarni oʻrganish bilan chegaralanganlar. Soʻz fikr

ifodalash imkoniyatiga ega emas, ya'ni so'z gapdan tashqari mavjud emas deb, gapni tilning asosiy birligi hisoblaganlar.

Xullas, qadimgi hindlar fonetika va morfologiyaga nisbatan sintaksis masalalarida ancha bo'sh bo'lganlar.

Qadimgi yunon tilshunosligi.

Qadimgi Yunoniston Ovrupo tilshunosligi fanining markazi hisoblanadi.

Faylasuflar va shoirlar vatani bo'lgan qadimgi Yunonistonda til masalalari dastavval faylasuflar tomonidan o'rganilgan.

Yunon faylasuflari til masalalarini o'rganish jarayonida tadqiqot muammolarini, yo'nalishlarini ham belgilab oladilarki, bu yo'nalishlar umumiy, nazariy, lisoniy - falsafiy muammolar sifatida namoyon bo'ladi.

Qadimgi Yunonistonda tilshunoslik yunon falsafasining etakchi qismi sifatida yuzaga keladi va bu sohada juda katta, salmoqli ishlar qilinadi.

Qadimgi Yunonistonda ham qadimgi Hindistondagidek matnlarni o'rganish, so'zlarni tahlil qilish, ularga izoh berish, mohiyatini ochish kabi masalalar fonetika, grammatika va leksika sohalari bilan jiddiy shug'ullanishga, shu yo'nalishlarda muhim tadqiqot ishlarini olib borishga sabab bo'ldi.

Yunon tilshunosligining taraqqiyoti ikki davrga bo'linadi:

1. Falsafiy davr.
2. Grammatik davr.

1. Tilshunoslikning falsafiy davri. Yunonistonda tilshunoslikning falsafiy davri ikki asr davom etadi. Bunda tilga falsafaning bir qismi sifatida qarash, til hodisalarining mohiyatini falsafiy jihatdan ochish va tushuntirish, taxminlar, xulosalar chiqarish, g'oyalar yaratish ayni davrning eng muhim xususiyati hisoblanadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi Yunonistonda mavjud bo'lgan deyarli barcha falsafiy maktablar, oqimlar, yo'nalishlar til masalalari bilan faol shug'ullanganlar. Fikr yuritilayotgan davrning o'ta dolzarb va eng muhim muammolaridan biri so'z muammosi, so'zning tabiiy hodisami? yoki shartli hodisami? ekanligi haqidagi bahs, munozara bo'lib, bu

masala atrofida fikrlar qarama-qarshiligi, faylasuflarning ayni masalani hal qilishda tarafma - taraf bo'lib, «jangga» kirishishi, tadqiqot ishlarini olib borishi qizib ketdi. Aniqrog'i, bu davrning asosiy, bosh masalalaridan biri so'z bilan ma'no orasidagi, predmet bilan uning nomi orasidagi munosabat masalasi edi.

Boshqacha aytganda, predmet bilan uning nomi o'rtasida qanday munosabat mavjud? So'zdagi tovush bilan ma'noning bog'lanishi qanday yuz beradi? Bu bog'lanish tabiat tomonidan beriladimi yoki so'zlashuvchilar tomonidan kelishilgan holda yuz beradimi? yoki ma'lum qonun - ko'rsatma bilan tayinlanadimi?, «muayyan urf - odat bilan bog'lanadimi? yoki odamlar tomonidan belgilanadimi. Ya'ni bu jarayon ongli, ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladimi? va boshqalar.

Tilshunoslikning falsafiy davrida so'z bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishda Geraklit va uning tarfdorlari quyidagi g'oyani ilgari suradilar. Ular har bir nom o'zi anglatayotgan narsa, predmet bilan ajralmas aloqada, bog'lanishda bo'lib, nomlarda predmetlarning mohiyati namoyon bo'ladi, «ochiladi». Aniqrog'i, suvda daraxtlar, ko'zguda o'zimiz aks etganidek har bir nom o'zi ifodalayotgan predmetning tabiatini, mohiyatini aks ettiradi, degan fikrni ilgari suradilar. Yana ham anig'i predmet bilan ularni anglatuvchi so'zlar orasidagi bog'lanish tabiat tomonidan berilgan bo'lib, bu bog'lanish tabiiy, zaruriy bog'lanish hisoblanadi.

Xulosa shuki, olamda mavjud bo'lgan barcha narsa - predmetlarning tabiat tomonidan berilgan, o'ziga mos va xos nomlari, «to'g'ri» nomlari bor. So'zlar tabiat tomonidan yaratilgan. Tabiat har bir predmet uchun alohida nom belgilagan, nom bergan.

Demokrit va uning tarfdorlari esa so'z va predmet munosabati masalasida Geraklit va uning tarfdorlariga qarshi quyidagi g'oyani ilgari suradilar. Ular aytadi: narsa, predmetlarning nomlari, so'zlar ularning tabiatiga qarab, mohiyatiga muvofiq holda qo'yilmaydi, balki nomlash jarayoni odatga ko'ra, odamlarning o'zaro kelishuviga, ular tomonidan belgilanishiga

ko`ra amalga oshadi. Demak, predmetlarga nomlar tabiat tomonidan emas, balki jamiyat tomonidan beriladi.

Demokrit va uning tarafdorlari o`z g`oyalarining to`g`ri-ligini isbotlash uchun yana quyidagi fikrlarni ham bayon qiladilar: 1) ko`p so`zlar bir necha ma`noga ega bo`lib, shunga muvofiq ular turlicha predmetlarni ifoda etadi; 2) ko`pgina tushunchalar bir qancha nomga, atamaga ega bo`ladi; 3) tilning tabiiyligi g`oyasidan kelib chiqadigan bo`lsak, u holda ko`pgina predmetlarning bir nechta nomga ega bo`lishi mumkin emas; 4) vaqt o`tishi bilan bir so`z o`rniga boshqasi yuzaga keladi. Ya`ni muayyan predmet nomi o`zgarib, boshqa nomga, atamaga ega bo`ladi; 5) ko`pgina tushunchalar so`z ifodasiga, nomga ega emas. Demak, - deydi Demokrit va uning tarafdorlari, bir vaziyatda so`zlar etishmasa, boshqa vaziyatda ular ortiqcha, ko`p. Yana boshqa bir holatda so`zlar qat`iy emas, yana boshqa bir vaziyatda esa so`zlar kamlik qiladi. Demokrit fikricha, bunday holat, asosan, odamlar faoliyati bilan bog`liq bo`lib, ular tomonidan yuzaga keladi, tabiat tomonidan emas.

Shunday qilib, Demokrit va uning tarafdorlari narsa, predmet nomlari tabiat tomonidan, tabiiy berilgan emas, degan g`oyani ilgari suradilar va ayni fikrning to`g`riligini tilda mavjud bo`lgan omonim va sinonim so`zlar bilan isbotlaydilar. Haqiqatan, bir-biridan farq qiladigan turli narsalarning nomlari (so`zlar) qanday qilib bir xil (omonim: ot, yosh, qirq, ko`k, son, ko`r, til, ter, qo`y, quv) yoki bir narsaning qanday qilib birdan ortiq nomi (sinonim: bosh, kalla; janjal, g`avg`o, to`palon, g`alva, mashmasha; bo`kmoq, ivimoq; kulmoq, iljaymoq, jilmaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq) bo`lishini Geraklit tarafdorlarining ta`limoti-moslik, «to`g`rilik» ta`limoti asosida izohlab bo`lmaydi. Chunki sinonimlar tovush tomonidan farqli bo`ladi; agar so`zning tovush tomoni predmetning mohiyati, xususiyati bilan bevosita bog`langan bo`lsa, demak, sinonimlar turli xil xususiyatni ifodalovchi so`zlar sifatida bitta predmetni anglatishlari mumkin emas. Qolaversa, tabiatdagi hamma predmetlar ham o`z nomlariga ega emas.

Tilshunoslikning falsafiy davrida eng dolzarb muammo bo'lgan predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasi Platonning «Kratil» nomli asarida ham mukammal bayon qilinadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida til masalalari bilan jiddiy va barakali shug'ullangan oqimlardan biri stoicizm hisoblanadi. Stoicizm ta'limotining vakillari bo'lgan stoiklar: Xrisipp, Krates va boshqalar o'z ta'limotlarida jahondagi nomuvofiqlikka hamma narsalarning maqsadga muvofiq bo'lishini qarama - qarshi qo'yadilar. Shunga ko'ra ular tilni kishilarning ruhida tabiat talabiga ko'ra paydo bo'lgan deyish bilan birga so'z predmetning tabiiy xususiyatini ifoda qiladi, deb aytganlar. Stoiklar so'zlovchi gapirganida so'z orqali u predmetning tabiati haqida qanday taassurotda bo'lsa, eshituvchida ham xuddi shu xususiyatlar haqidagi taassurot tug'iladi, deb o'ylaganlar.

Stoiklar predmet va uning nomi orasidagi munosabat masalasida Geraklit va uning tarafdorlari ta'limotini quvvatladilar. Ya'ni ular ham predmet va uning nomi (so'z) o'rtasida moslik, muvofiqlik mavjud deb hisoblar edilar.

Ayni vaqtda stoiklarning muxolifi bo'lgan epikur va uning ta'limoti tarafdorlari esa Demokritning fikrini quvvatlab, so'zlar va predmetlar orasidagi aloqa, bog'lanish tabiiy bo'lishi mumkin emas. Chunki narsalarning mohiyati bilan ularning nomi orasida qarama-qarshiliklar juda ko'p, degan fikrni ilgari surganlar.

Epikurchilar predmet bilan uning nomi orasidagi aloqa tasodifiy, bu aloqani dastlab tilni o'zaro kelishuvchilik asosida ijod qilgan kishilar yaratgan. Ana shunday tasodifiylik bo'lmaganida edi, barcha xalqlar bir-birlarining tillariga tushungan bo'lar edi, deyishadi.

Tilshunoslikning falsafiy davrida o'zaro qizg'in kurash olib borgan etakchi oqimlardan, yo'nalishlardan yana biri analogistlar va anomalistlar - qarama - qarshi g'oyadagi faylasuflar guruhi edi.

Ular til hodisalarida analogiya mavjudmi? yoki ano-maliyami?, qonuniyat mavjudmi yoki qonuniyat yo'qmi?, degan fikr bilan qurollanib, til bilan ob'ektiv borliq, so'z bilan predmet orasidagi munosabat masalasini hal qilishga kirishadilar.

Mashhur yunon grammatikachisi Aristarx boshchiligidagi analogistlar oqimi tilning grammatik qurilishi va lugʻat tarkibi bilan borliq orasida moslik, muvofiqlik - oʻxshashlik mavjud, degan gʻoyani ilgari surishadi. Ular yunon va lotin tillarida otning uch xil grammatik jinsi (rod): erkaklar jinsi, ayollar jinsi va har ikki jinsga ham tegishli boʻlmagan oraliq jins mavjudligini aytishadi. Shunga koʻra ular predmetlar erkaklar jinsiga, ayollar jinsiga yoki oraliq jinsga tegishli boʻladi, deyishadi.

Anomalistlar oqimining etakchisi stoik Krates va uning tarafdorlari esa ushbu gʻoyaga zid fikrni, zid gʻoyani ilgari surishadi. Yaʼni ular aytadi: tilning tarkibi va grammatik qurilishi bilan borliq orasida toʻla moslik, oʻxshashlik yoʻq; biz doim turli tengsizlikka, moslik meʼyorida chetga chiqish-larga duch kelamiz. Masalan, tildagi uch grammatik jins atrofimizdagi narsalarga real ravishda toʻgʻri keladi, deb hisoblash beʼmanilikdir. Haqiqatan ham, masalan, rus tilidagi cherepaxa (toshbaqa), belka (olmaxon) soʻzlari shakliga qaraganda grammatik jihatdan ayollar jinsiga mansub boʻlishi kerak edi. Amalda esa oʻsha hayvonlarning erkagi ham, urgʻochisi ham bir xilda cherepaxa, belka deyiladi. Shuningdek, rus tilidagi dyatel (qizilishton) soʻzi oʻz shakliga koʻra faqat erkaklar jinsiga nisbatan qoʻllanaveradi. Demak, bu erda til anomaliyasi mavjud boʻlib, shakl bilan mazmun orasida moslik yoʻqdir.

Tilshunoslikning falsafiy davrida qadimgi yunon fay-lasuf-lari Anaksimn, Prodik, Protakor, Platon, Aristotellar til masalalariga oid asarlar yaratganlar va hozirgi kunda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan asosli fikrlarni bayon qilganlar.

Anaksimn (bizning eramizgacha boʻlgan 560-502y).

U «Riktorika» asari bilan stilistika fanining asosini yaratdi.

Prodik (bizning eramizgacha boʻlgan V asr).

Prodik sinonimika masalalarini ishlab chiqdi. U maʼno jihatdan har bir maʼnodosh soʻzning oʻziga xos xususiyatlari-ni, maʼno ottenkalarini, qirralarini farqlashga oʻrgatdi.

Protakor (bizning eramizgacha boʻlgan 480-410 y).

Protakor otlarning rod-larini (jinsini), feʼl zamon-larini va gaplarning turlarini farqladi.

Shuningdek, ayni davr faylasuflari ot va fe'llarni farqlab, gapning ot bilan fe'lning bog'lanishidan hosil bo'lishini ta'kidladilar.

Platon (bizning eramizgacha bo'lgan 427-347 y).

O'z davrining dastlabki yirik faylasufi Platon etimologika fanining asoschisi sifatida e'tirof qilinadi. U mantiqli nutqda ikki turdagi so'zlarni: otlarni va fe'llarni farqladi. Gapda ega vazifasida kelgan so'zni ot deb, kesim vazifasida kelgan so'zni fe'l deb, atadi. Fe'lning ot haqida nima tasdiqlanishini anglatadigan so'z ekanligini qayd etdi.

Aristotel (bizning eramizgacha bo'lgan 348-322 y).

O'z davrining ikkinchi buyuk qomusiy olimi - faylasufi Aristotel tilga oid masalalarni mantiq bilan bog'liq holda o'rgandi va u birinchi bo'lib, grammatikani mantiqdan ajratdi.

Aristotel ham, Platon kabi, ot - egani va fe'l - kesimni tan oldi. Bu guruhga qo'shimcha ko'makchi so'zlarni-bog'lov-chilarni ham kiritdi. Ya'ni so'zlarni uch turkumga: ot, fe'l, bog'lovchi hamda yuklama kabilarga bo'ldi. Ot va fe'llarni mustaqil ma'noga ega so'zlar sifatida, bog'lovchi, yuklamani esa faqat grammatik vazifa bajaruvchi so'z sifatida qayd etdi.

Aristotel o'z davridayoq gapni fikr ifodalovchi nutq birligi deb, ta'rifladi. Shuningdek, u kelishiklar, tovushlar haqida ham ma'lumot berdi. Masalan, u fonetikada unli va undosh tovushlarni ajratdi.

Yuqorida aytilganlardan bir muncha farqli holda tilshunoslikning falsafiy davrida stoiklar nutqda so'zlarni besh guruhga: fe'l, bog'lovchi, artikl, atoqli otlar va turdosh otlarga ajratdilar.

Shuningdek, ular ushbu so'zlarning barchasi ham ma'nolidir, deyishdi. Stoiklar otlarda beshta kelishikni farqladilar: bosh kelishik, qaratqich kelishigi, jo'nalish kelishigi, tushum kelishigi va chaqirish (zvatel'niuy; chiqish) kelishigi.

Stoiklar o'sha davridayoq nutqni ikkiga: tashqi nutqqa va ichki nutqqa bo'lib, o'rgandilar. Ular yunon tilida 24 ta tovush borligini aytib, bularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar.

Xullas, tilshunoslikning falsafiy davridan hozirgi tilshunoslik uchun muhim bo'lgan ikki ta'limot qoldi:

1. Tilning elementlari, birliklari (so'z va gap) – ishora, belgi.
2. Til birliklari ma'no, fikr bilan shartli bog'langan.

2. Tilshunoslikning grammatik davri. Tilshunoslikning grammatik davri qadimgi yunon tilshunosligida Iskandariya davri deb yuritiladi. Misr davlatining markazi bo'lgan Iskandariya makedoniyalik Iskandar nomi bilan bog'liq edi. U bosib olgan Sharq mamlakatlarida yunon tili, madaniyati, falsafasining ta'siri natijasida yunon madaniyati, Sharq madaniyati bilan qo'shilib ketib, aralash madaniyat - ellinizm yuzaga keladi.

Iskandariya ellinizm madaniyatining yirik markazlaridan biri hisoblangan. Umuman, bizning eramizgacha bo'lgan III asrdan boshlab, birorta ham shahar: na Afina, na Rim yuksak madaniyat namunasi va ilmiy markaz bo'lgan Iskandariya shahri bilan tenglasholmas, raqobat qilolmas edi.

Xullas, yunon tilshunosligi, ayniqsa, ellinizm davrida-yunon - sharq davrida (bizning eramizgacha bo'lgan 334-31y) taraqqiy qildi, rivojlandi.

Aleksandriya grammatika maktabining eng yirik vakillari Zenodot, Aristarx, Dionisiy, Apolloniy Diskol va boshqalar.

Zenodot (taxminan bizning eramizgacha bo'lgan 250 y).

U 800.000 dan ortiq qo'lyozma manbalarga ega bo'lgan mashhur Iskandariya kutubxonasining birinchi rahbari. Zenodot va boshqa yunon filologlari Gomer, esxil, Sofokl va boshqalarning asarlari ustida faol tadqiqot ishlarini olib bordilar. Ular ushbu asarlarning lug'at tarkibi va grammatikasiga oid sharhlar ustida mehnat qildilar. Zenodot artiklni, olmoshlarni farqladi.

Aristarx (bizning eramizgacha bo'lgan 215-143 y).

Iskandariya maktabining eng mashhur va etakchi olimi samofrakiyalik Aristarx uzoq yillar davomida Iskandariya kutubxonasini boshqardi. U o'zining 40 ga yaqin shogirdlari bilan ilmiy-tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular Gomer asarlarini mukammal o'rganib, tekshirib chiqilgan to'liq matnini yaratishdi.

Aristarx soʻz turkumi haqidagi taʼlimotni mukammal ishlab chiqdi va sakkizta soʻz turkumini ajratdi. Bular: ot, feʼl, sifatdosh, artikl yoki koʻrsatkich, olmosh, old koʻmakchi, ravish va bogʻlovchi.

Dionisiy (bizning eramizgacha boʻlgan 170-90 y).

Aristarxning shogirdi frakiyalik Dionisiy oʻzigacha boʻlgan tadqiqotchilarning ishlari va tajribalarini oʻrganib, ulardan foydalanib, rimliklar uchun «Grammatika sanʼati» nomli sistemalashtirilgan dastlabki yunon grammatikasini yaratdi.

Dionisiy taʼlimotiga koʻra soʻz soʻzlashuv nutqining (bogʻlangan nutqning) eng kichik boʻlagi (qismi)dir. Gap (yoki nutq) esa soʻzlarning oʻzaro munosabatidan, bogʻlanishidan hosil boʻlib, tugal fikr ifodalaydi.

Dionisiy grammatikasida ot turkumi haqida quyidagi fikr beriladi: ot kelishik va songa koʻra oʻzgaruvchi turkumdir. U sifatlarni ham otga kiritadi.

Dionisiy feʼl haqida fikr yuritib, feʼlning kelishiksiz soʻz turkumi boʻlib, zamon, shaxs, son, mayl, nisbat, tuslanish va boshqalarga ega ekanligini aytadi. Feʼlning beshta: aniqlik, buyruq, istak, tobelik va noaniqlik mayllarini; feʼlning uchta: harakat, oʻzlik va oʻrta nisbatlarini; feʼlning uchta: birlik, juftlik va koʻplik sonlarini; feʼlning uchta: birinchi-nutqni soʻzlagan, ikkinchi-nutq yoʻnaltirilgan va uchinchi-soʻz yuritilgan (oʻzga) shaxslarni qayd etadi. Grammatik zamon esa hozirgi, oʻtgan va kelasi zamon kabi turlarga boʻlinadi. Sifatdoshlar esa feʼl va otlarga xos boʻlgan belgilarni birlashtiradigan kategoriya sifatida talqin qilinadi.

Artikl, Dionisiy fikricha, turlanuvchi soʻz turkumi boʻlib, u turlangan otdan oldin ham, keyin ham kela oladi. Olmosh ot oʻrnida qoʻllaniladigan soʻz boʻlib, maʼlum shaxslarni koʻrsatadi. Ravish turlanmaydigan soʻz turkumidir, feʼl haqida maʼlumot beradi va feʼlga birikadi. Bogʻlovchi fikrni maʼlum tartibda bogʻlaydigan va fikrni ifodalashdagi oraliqlarni koʻrsatadigan soʻzdir. Old koʻmakchi soʻz turkumi boʻlib, barcha soʻz turkumlari oldidan soʻz tarkibida ham, gap tarkibida ham keladi. Yaʼni u sintaksisda ham, soʻz yasashida ham qoʻllaniladi.

Apolloniy Diskol (bizning eramizning II asrining birinchi yarmi)

Apolloniy Diskol bizgacha etib kelgan yunon tili sintaksisini yaratdi. U «Sintaksis haqida» asarida yunon tili sintaksisiga oid ma`lumotlarni berdi.

Iskandariya maktabi vakillari tilning tovush tomoniga ham katta e`tibor berishdi. Ular tovushlarni akustik princip asosida tasvirladilar, tovush va harflarni aynan bir narsa hisoblab, ularni unli va undosh tovushlarga ajratdilar. Shunga ko`ra harflarni unli tovushlar va undosh tovushlar nomi bilan tasvirladilar. Unli harflarni (tovushlarni) o`z holicha talaf-fuz qilinadigan va o`zini alohida eshitish mumkin bo`lgan tovushlar sifatida, undosh harflarni (tovushlarni) esa unlilar bilangina talaffuz qilinadigan tovushlar sifatida qaradilar. Shuningdek, ular bo`g`in, urg`u haqida ham ma`lumot berishdi.

Tilshunoslikning grammatik davrida Iskandariya maktabi vakillari yunon tilining fonetikasi, morfologiyasi va sintaksisi bo`yicha jiddiy tadqiqot ishlarini olib bordilar va qator asarlar yaratdilar. Yunon tilshunosligida, ayniqsa, morfologiyaga oid masalalar mukammal ishlangan bo`lib, unga nisbatan fonetika va sintaksis masalalari bo`sh tadqiq qilingan. Shuningdek, Iskandariya maktabi vakillari gram-matikani falsafadan ajratdilar.

Xullas, qadimda tilshunoslikning Iskandariya davri grammatikani mustaqil fan sifatida yaratdi.

Qadimgi yunon tilshunosligi (grammatikasi) hind tilshunosligi (grammatikasi) bilan bir qatorda o`z davrida arab tilshunosligiga (grammatikasiga) ta`sir qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. T., 200
2. N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. T., 1979.
3. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
4. Yo`ldoshev B. Umumiy tilshunoslik asoslari. S., 2005..

3-ma`ruza

Arab tilshunosligi. Kufa va Basra maktablari

Reja:

- 1. Arab tilshunosligining vujudga kelish sabablari.**
- 2. Arab tilshunosligi maktablari.**
- 3. Arab tilshunosligida lug`at tuzish an`analari.**

Asosiy tayanch tushunchalar: Tilshunoslikning yuzaga kelishidagi amaliy ehtiyoj; arab tilshunosligining dastlabki markazlari – Kufa va Basra grammatika maktablari; arab tilshunosligida leksikografiya sohasidagi yutuqlar; «Al - kitob» asari, Qomus – “okean” demakdir; «At - tuhfatus zakkiyatu fillug`atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa») asari.

VII-VIII asrlarda Arabiston hududida va arablar tomonidan bosib olingan qator mamlakatlarda - Old Osiyo, Shimoliy Amerika hamda Pireney yarim orolida - jahon miqyosidagi mamlakat - Arab xalifaligi tashkil topdi.

Arab xalifaligi islom diniga asoslangan ko`pmillatli davlat bo`lib, xalifalikda ish yuritish vositasi va fan tili arab til hisoblangan.

Arab xalifaligida tilshunoslikning paydo bo`lishi va rivojlanishi, Hindistondagi kabi, amaliy ehtiyojlar bilan bog`lanadi. Ya`ni bu davrda eski yodgorliklar va Qur`on tili bilan jonli arab tili (shevalari) orasida katta farqlanish yuzaga keladi.

Bir tomondan musulmon dunyosining muqaddas diniy kitobi bo`lgan «Qur`on»ni tushunarli qilish, undagi so`zlarni to`g`ri va aniq talaffuz qilish, ikkinchi tomondan, klassik arab tilini shevalar ta`siridan saqlash maqsadida arab olimlari til masalalari bilan jiddiy shug`ullanishga kirishdilar.

Arab tilshunosligi o`z taraqqiyoti davrida hind va yunon tilshunosligi yutuqlariga, o`z an`analariga tanqidiy va ijobiy yondashgan. Arablar o`z tillarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ulardan foydalanganlar.

VII-VIII asr arab tilshunosligining dastlabki markazlari Iroqning Basra va Kufa shaharlari hisoblangan. Basra va Kufa shaharlarida ikkita lisoniy maktab tashkil topgan bo'lib, ular o'rtasida tilshunoslikning ko'pgina masalalari yuzasidan «fikrlar jangi», qizg'in bahslar, munozaralar olib borilgan.

Ushbu lisoniy munozaralar tilshunoslik fanining markazi Arab xalifaligining poytaxti bo'lgan Bag'dod shahriga ko'chirilgandan so'ng to'xtagan.

Arab tilshunosligining asoschilaridan biri Basra grammatika maktabining vakili Xalil al - Farohidi (taxminan 718-791y) birinchi arab tili lug'atini yaratdi. U lug'atini «Kitobul ayn» («Ayn harfi kitobi») deb nomlab, unda grammatikaga oid muhim fikrlarni bayon etdi. Shuningdek, olim «Kitobul avomil» («Boshqaruvchilar kitobi») nomli asarni ham yozdi. Ammo bu asarlar bizgacha etib kelmagan.

Xalil al - Farohidining shogirdi, mashhur arab tilshunosi, kelib chiqishiga ko'ra fors basralik Amir bin Usmon Sibavayxiy (733 yilda vafot etgan) o'zining salmoqli «Al - kitob» asarini yaratdi. Muallif ushbu asarda o'zigacha bo'lgan barcha tadqiqotchilarning ta'limotlarini, fikrlarini, qarashlarini umumlashtiradi. U arab tili grammatikasining tugal va mukammal ko'rinishini taqdim etadi. Ushbu asar har ikkala: Basra va Kufa maktabi vakillari tomonidan bir xilda yuqori baholangan va qadrlangan.

Kelib chiqishiga ko'ra yunon Abu-Abayda (770-837) noyob so'z va ibora, ifodalarning keng qamrovli lug'atini tuzadi.

Bag'dodlik hind Sag'ani (1181-1252) 20 tomlik lug'at yaratadi va uni «To'lqinlar toshqini» deb nomlaydi.

Misrlik ibn Mansur (1232-1311) katta hajmdagi salmoqli lug'at tuzib, uni «Arab tili» deb ataydi.

Sherozlik fors Feruzobod (1329-1414) 60 tomlik lug'at tuzgan va uni «Qomus» (Okean) deb nomlagan. Bundan keyin yaratilgan ko'plab lug'atlar ham «Qomus» nomi bilan ataladigan bo'lgan.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan, keltirilgan asarlardan ma'lum bo'ldiki, arab tilshunoslari leksikografiyaga alohida, jiddiy ahamiyat berganlar. Shuning uchun arab tilshunosligida leksikografik tadqiqotlar muhim o'rinni egallaydi. Arab

leksikograflari ayrim predmetlarni anglatadigan sinonimlar lug'atini, masalan, qilichni anglatadigan 500 ta so'z va iboradan, arslonni anglatadigan 500 ta, tusni ifoda etadigan 400 ta so'z va iboradan tashkil topgan ko'plab turli mavzudagi lug'atlarni tuzganlar.

Demak, arab tilshunoslari leksikografiya sohasida juda katta yutuqlarga erishganlar.

Xullas, arab leksikografiyasida lug'atlar mazmuniga ko'ra olti guruhga bo'linadi: 1. To'liq izohli lug'atlar. 2. Predmet lug'atlari (masalan, hayvonlar bilan bog'liq lug'atlar va b). 3. Sinonimlar lug'ati. 4. Noyob so'zlar lug'ati. 5. O'zlashgan so'zlar lug'ati. 6. Tarjima lug'atlari.

Arab leksikografiyasi Sharq - Eron, Turkiya, qisman hind xalqlariga ham, Evropa xalqlariga ham katta ta'sir ko'rsatdi.

Turkiy tilga bag'ishlangan muallifi noma'lum «At - tuhfatus zakiyatu fillug'atit turkiya» («Turkiy til haqida noyob tuhfa») asari ham bo'lib, u XIV asrga oid deb taxmin qilinadi. Arab tilida yozilgan bu manba prof. S.Mutallibov tarjimasida o'zbek tilida 1968 yilda Toshkentda nashr qilingan. 1978 yilda esa asar akad. E.Fozilov va M.T.Ziyayevlar tomonidan rus tiliga o'girilib, «Iziuskanniuy dar tyurkskomu yaziuku» nomi ostida (akad. A.N.Kononov muharrirligida) Toshkentda chop etildi.

Asarda qipchoq shevasining lug'at tarkibi va grammatik qurilishi tasvirlanadi. Tadqiqot uch bo'limdan: 1. Qisqacha kirish. 2. Lug'at va 3. Grammatikadan tashkil topgan.

Manbaning kirish qismida til va jamiyat masalasiga e'tibor qaratilib, tilning jamiyatdagi vazifasi, o'rnini uning tafakkur bilan bog'liqligi haqida fikrlar beriladi.

Muallif: «Inson hayvondan faqat tushunish va til bilangina farq qiladi», - deydi. Demak, fikrlash va til (nutq) qobiliyati faqat insongagina xos ekanligi ta'kidlanadi. Binobarin, inson ana shu qobiliyatiga ko'ra o'zgalar bilan, jamiyat a'zolari bilan aloqaga kirishadi, o'zaro aqliy, lisoniy munosabatda bo'ladi.

Muallif «At - tuhfa» asarida fe'l (fe'lun) turkumiga atroflicha to'xtaladi. Fe'l turkumining qator grammatik kategoriyalari:

zamon, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik, shaxs, o'timlilik, nisbatlar haqida fikr yuritadi.

Ishda fe'lning ancha murakkab bo'lgan nisbat kategoriyasi-uning majhullik, birgalik, orttirma va o'zlik nisbatlari haqida ma'lumot beriladi.

Ishda fe'lning o'tgan zamon, hozirgi zamon va kelasi zamon kategoriyalari ham atroflicha yoritiladi.

«At - tuhfa» da harfun - yordamchi so'zlar masalasiga ham e'tibor beriladi. Turkiy tilda dag'i, taqi, yo'qsa, yo'q, ya, ammo kabi so'zlar bog'lovchi bo'lib kelishi aytiladi. Yuklamalar haqida fikr yuritilgan bo'limda faqat ta'kid yuklamalarigina emas, balki, umuman ma'noni kuchaytirish usullari haqida fikr beriladi. Qiyoslang: biy-biy (bek-bek); al-al; uk-uk.

Turkiy tilda undovlarning uchta ekanligi aytiladi. Bular: ey, abav, abu. Masalan: A kichi! «ey odam!»

«At - tuhfa» asarida grammatikaga – sintaksisga oid ma'lumotlar ham berilgan bo'lib, uning asosini gap haqidagi fikrlar tashkil qiladi. Gaplar otli va fe'lli gaplarga ajratiladi. Gapning zaruriy, tarkibiy qismlari sifatida ega (mubtado) va kesim (xabar beriladi). Muallif: Biy uydadir, gapini sintaktik jihatdan mutlaqo to'g'ri ega (biy) va kesim (uydadir) kabi bo'laklarga ajratadi.

Ishda, asosan, so'roq gaplar haqida fikr yuritiladi. So'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari, hosil bo'lishi, so'roq vositalari haqida fikrlar beriladi. Masalan, Biylar keldilarmi? Nadan kularsan? Necha aqchadir? va boshqalar.

Xullas, arab tilshunosligi, umuman, jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan bo'lib, Evropaga hind tilshunosligiga nisbatan ancha oldin ma'lum bo'lgan.

XIII asrning o'rtalarida (1258) Arab xalifaligining poytaxti bo'lgan Bog'dod mo'g'ullar tomonidan bosib olinadi. Natijada xalifalik o'z ichida alohida davlatlarga bo'linib ketadi. Shu bilan arab madaniyatining klassik davri o'zining nihoyasiga etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. История лингвистических учений. М., 1968.
2. . Н.А.Кондрашов.История лингвистических учений. М., 1979.
3. Т.А.Амирова, Б.А.Олховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
5. Н.А.Кондрашов.История лингвистических учений. М., 1979.
6. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
7. A.Nurmonov. O`zbek tilshunosligi tarixi. T., 2002.

4-ma`ruza

O`rta Osiyoda tilshunoslik

Reja:

1. **Abu Nasr Forobiyning tilshunoslikka oid qarashlari.**
2. **Beruniyning lingvistik qarashlari.**
3. **Abu Ali ibn Sinoning tilshunoslikka doir qarashlari.**
4. **Mahmud Qoshg`ariyning tilshunoslik rivojida tutgan o`rni.**
5. **Zamaxshariy va tilshunoslikka oid asarlari.**
6. **A.Navoiy – tilshunos olim.**
7. **Mirzo Mehdixon tilshunoslikka oid qarashlari.**

Asosiy tayanch tushunchalar: «Fanlar tasnifi» (yoki «Fanlar tasnifi haqidagi so`z») kitobi haqida; **Til – so`zlovchi istagini eshituvchiga etkazuvchi tarjimon; nutq tovushlari va nutq organlarini;** «savl» va «harf» tushunchalari; «Devon»dagi turkiy til va dialektlar tasnifi; Koshg`ariy metafora – o`xshashlik asosida ma`no ko`chishi haqida; Zamaxshariyning «Al-Mufassal» asari haqida.

O`rta Osiyolik mashur allomalarning jahon madaniyati, ma`rifati, ilm-faniga qo`shgan hissasi ulkandir. Jahon tan olgan

buyuk allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg`ariy, Mahmud az- Zamahshariy, Alisher Navoiy va boshqalarning tilshunoslik fani taraqqiyotidagi xizmatlari kattadir.

Abu Nasr Forobiy. Qomusiy olim Abu Nasr Forobiy (873-930) yaratgan asarlar ichida «Fanlar tasnifi» (yoki «Fanlar tasnifi haqidagi so`z») kitobi tilshunoslik masalalariga bag`ishlanganligi bilan ajralib turadi.

Buyuk alloma tilshunoslikning fonetika, morfologiya, sintaksis, orfografiya, orfoepiya va stilistika kabi bo`limlari haqida dastlabki tushunchalarni bergan.

Forobiy fonetika haqida fikr yuritar ekan, nutq tovushlari, tovushlarning undosh va unli turlari, undosh tovushlarning paydo bo`lishi, o`rni, unli tovushlar va ularning xususiyatlari, so`zga qo`shimchalar qo`shganda yuz beradigan tovush o`zgarishlari, so`zning fonetik me`yori haqida fikr yuritadi.

U leksika yuzasidan ma`lumot berar ekan, leksik birlik bo`lgan so`z masalasiga, so`z ma`nolarining tasnifi masalasiga to`xtaladi. Ya`ni so`z ma`nosining ikki turini: sodda va murakkab bo`lishini ko`rsatadi. Sodda ma`noli so`zlarga: odam, hayvon, gul, ovqat, osmon kabi atash vazifasini bajaruvchi alohida so`zlarni kiritisa, murakkab ma`noli so`zlarga: narsa va uning belgisini bildiruvchi - Bu odam – bilimli, bu gul - o`simlik kabi ifodalarni kiritadi.

Forobiy morfologiya masalasida so`zlarni arab tilshunosligiga asoslangan holda ot, fe`l va harflarga ajratadi. Otlarni ikkiga: atoqli va turdosh otlarga bo`ladi. Aniqrog`i, sodda ma`noli so`zlarni ikkiga ajratadi: 1) atoqli otlar: Zayd, Amr; 2) turdosh otlar: odam, hayvon, ot va boshqalar. Otlarga son kategoriyasi (birlik, ikkilik, ko`plik), fe`llarga zamon (o`tgan, hozirgi, kelasi zamon) kategoriyasi xosligini ta`kidlaydi.

U sintaksis masalasida so`z birikmasi haqida, nutqning qismlarga bo`linishi, so`zlarning qanday birikish qoidalari va hukm bildirishi, so`zlarning qo`shilish turlari haqida fikr yuritadi.

Forobiy orfografiya masalasida so`zlarning yozilish qoidalari yuzasidan ham dastlabki ma`lumotlarni beradi.

Forobiy she`riyat - she`r haqida fikr yuritar ekan, she`rning yozilish o`lchovlari, ya`ni she`rning yozilishidagi to`liq va noto`liq o`lchovlar, qaysi o`lchov yoqimli va chiroyli ekanligi, umuman, she`r tovush va bo`g`inlardan tashkil topishi haqida fikr bayon qiladi.

Forobiy ulug` faylasuf olim sifatida umumiylik va xususiylik dialektikasi nuqtai nazaridan tilga, lisoniy hodisalarga ham murojaat qiladi.

U ot, fe`l va yuklama kabi so`z turkumlarining arab tilida ham, yunon tilida ham mavjudligini aytib, buni umumiylik sifatida talqin qiladi. Ayni vaqtda arab tilshunoslari ushbu so`z turkumlarini shu til hodisalari, birliklari asosida tahlil qilsalar, yunon tilshunoslari esa qayd etilgan morfologik kategoriyalarni o`z ona tili materiallari asosida o`rganishlarini ta`kidlaydiki, bu jarayon xususiylik sifatida namoyon bo`ladi. Binobarin, dialektik falsafaning umumiylik va xususiylik kategoriyasi tilning muayyan tushunchalari orqali o`zining isbotini, tasdig`ini topadi.

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al - Beruniy. O`rta asr Evropasida Aliborona nomi bilan mashhur bo`lgan qomusiy alloma xorazmlik Abu Rayhon al - Beruniy (937-1048), ma`lumotlarga qaraganda, 150 dan ortiq asar yaratgan. Ushbu asarlar matematika, fonetika, kimyo, astronomiya, jo`g`rofiya, tibbiyot, adabiyot, musiqa, riyoziyot va tilshunoslik kabi qator sohalarga oid bo`lib, jahon ilm-fanining durdonalari sifatida qadrlanadi.

Abu Rayhon Beruniyning lisoniy qarashlari «Saydana» nomli asarida beriladi. Anig`i, ushbu asar dorivor o`simliklar, hayvonlar va ma`danlar tavsifiga bag`ishlangan bo`lib, unda dorivor moddalarning bir necha tillardagi nomlari keltiriladi. Buyuk alloma ushbu asarda dorivor moddalarning bir necha tillarda qanday nomlanishinigina bayon qilib qolmasdan, balki ushbu moddalarning har bir tildagi mahalliy, ya`ni har bir shevadagi nomlanishini ham alohida ko`rsatib beradi. Demak, muallif predmet va uning nomi munosabati masalasiga alohida ahamiyat beradiki, ayni masala qadimgi tilshunoslik davridan to shu

kungacha ham til haqidagi fanning eng dolzarb muammolaridan biri bo`lib kelmoqda.

Beruniy she`riyat masalalari bilan ham shug`ullanadi, asarlar yaratadi, o`zi ham she`r ijod qiladi. U «Saydana» asarida qator shoirlarning she`riyatidan namunalar keltiradi.

Beruniy asardagi 29 bob va 1116 maqolada dorivor moddalarning nomiga izoh beradi. Har bir bob bir harfga bag`ishlanadi. U asarda 4500 dan ortiq arabcha, yunoncha, suriyacha, forsha, xorazmiycha, so`g`dcha, turkcha va boshqa tillardan o`simlik, hayvon, dorivorlar nomlarini to`playdi va izohlaydi. Demak, «Saydana» asari ayni vaqtda dorivor moddalar nomlarining izohli lug`ati sifatida ham qadrlanadi. Muallif asarda dorivor moddalar nomini arab alifbosi tartibida joylashtiradi. Bir harf bilan boshlanuvchi bir necha so`z bo`lsa, ular shu harf bobida ichki alfavit asosida beriladi. Mazkur lug`at ham izohli, ham tarjima, ham etimologik, ham dialektologik lug`at sifatida alohida ahamiyatga egadir.

Abu Ali ibn Sino. Ovrupoda Avicenna nomi bilan mashhur bo`lgan va Sharqda ulug`lab, «Shayhurrais» nomi bilan atalgan vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) turli sohalarda, shu jumladan, tilshunoslik bobida ham bir qancha asarlar yaratdi.

Qomusiy alloma Ibn Sino: 1) «Kitobi al milh finnahv» («O`tkirlik sintaksisda ekanligi kitobi») 2) «Kitob lisonul arab» («Arab tili kitobi») 3) «Asbobi xudut al xuruf» («Tovushlarning chegaralanish sabablari») kabi tilshunoslikka oid qator asarlar qoldirdi.

Shu kungacha «Asbobi hudut al huruf» asarining to`rtta nashri: Qohira (2), Tiflis nashri va Toshkent nashrlari ma`lum.

Asarning Toshkent nashrini tayyorlashda prof. A.Mahmudov va prof. Q.Mahmudovlarning xizmatlari katta bo`ldi.

Ushbu asar kirish va olti bobdan tashkil topgan. Manbada tovushning hamda nutq tovushlarining paydo bo`lish sabablari, bo`g`iz va tilning anatomiyasi, ayrim arab tovushlarining paydo bo`lishidagi o`ziga xosliklari, ushbu tovushlarga o`xshash nutq tovushlari hamda tovushlarning nutqiy bo`lmagan harakatlarda eshitilishi kabilar haqida fikr yuritiladi.

Ibn Sino tovushning hosil bo'lishida havoning to'liqsimon harakati sabab ekanligini to'g'ri ko'rsatadi. Aniqrog'i, artikulyaciya o'rnidan havoning siqilib chiqishi natijasida nutq tovushlari yuzaga keladi.

U fizikaviy tovushlar bilan nutq tovushlarini bir-biridan farqlaydi. Fizikaviy tovushlarni «savl», nutq tovushlarini esa «harf» so'zlari-terminlari bilan nomlaydi. Fizikaviy tovushning ham, nutq tovushining ham havoning to'liqsimon harakati sababli hosil bo'lishi ta'kidlanadi.

Demak, bu tovushlarning yuzaga kelishida havoning to'liqsimon harakatlanishi umumiylik hisoblanadi. Ayni vaqtda bu umumiylikning xususiyligi shundaki, savtlardan - fizikaviy tovushlardan farqli holda harflarning – nutq tovushlarining hosil bo'lishida muayyan nutq a'zolari ishtirok qiladi. Demak, nutq tovushlari nutq a'zolari orqali, bevosita ularning ishtirokida yuzaga keladi.

Ibn Sino harflarni – nutq tovushlarini unli va undosh tovushlarga ajratadi. Unlilar miqdorini uchta, undoshlar miqdorini esa yigirma sakkizta deb belgilaydi. Undoshlar haqida mukammal ma'lumot beradi. Umuman, Ibn Sinoning fonetika sohasida yaratgan ishlarini, bayon qilgan fikrlarini, ayniqsa, uning tovushlarni unli va undosh tovushlarga ajratilishini jahon tilshunosligi taraqqiyotiga qo'shgan salmoqli hissasi sifatida baholash lozim.

Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariy. Mahmud Koshg'ariy O'rta Osiyoning XI asrida yashab ijod etgan buyuk allomasidir. U turkiy tillarning qiyosiy grammatikasi va leksikologiyasiga asos soldi, fonetikasi bo'yicha qimmatli ma'lumotlar qoldirdi.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tilshunoslikning enciklo-pediyasi hisoblangan mashhur «Devonu lug'atit turk» («Turkiy so'zlar devoni») asarini yaratdi. Shuningdek, shu kungacha topilmagan «Javohirun nahv fi lug'atit turk» («Turkiy tillar sintaksisining javohirlari») nomli asarini ham yozgan.

Arab tilidan K.Brokkel'man tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib, 1928 yilda Leypcigda, Bosim Atalay tomonidan turk tiliga

tarjima qilinib, 1939 yilda Anqarada nashr qilingan «Devonu lugʻatit turk» asari prof. S. Mutallibov tomonidan oʻzbek tiliga oʻgirilib, 1960-1963 yillarda Toshkentda nashrdan chiqdi.

Mahmud Koshgʻariyning «Devoni» akad. A.N.Kononov, prof. H.Neʼmatov, prof. F. Abdullaev, prof. S.Usmonov, prof. A.Kondrashov, prof.A.Nurmonov va boshqalarning taxminicha 1072- 1078; 1078- 1083; 1071- 1073; 1073- 1074; 1076- 1077 yillarda yozilgan. Xulosa bitta, asar XI asrning ikkinchi yarmida tilshunoslik maydoniga kirib kelgan.

Tilni kishilar oʻrtasidagi aloqa vositasi sifatida, jamiyat hayotini aks ettiruvchi koʻzgu sifatida tushungan Mahmud Koshgʻariy oʻzining mashhur «Devon»ida aynan bir davrga oid boʻlgan turlicha turkiy tillar hodisalarini, faktlarini sinxron - qiyosiy metod asosida solishtiradi, taqqoslaydi. Chunki oʻsha davrda aynan mana shu metod arab tilshunosligida juda keng tarqalgan boʻlib, bu arab tilining koʻp shevali til ekanligi xususiyatidan kelib chiqadi.

«Devonu lugʻatit turk» asarida turkiy tilshunoslik tarixida birinchi marotaba turkiy til va dialektlarning tasnifi ham beriladi.

Xullas, Mahmud Koshgʻariy oʻzining «Devon»i bilan sinxron - qiyosiy tilshunoslikka asos soldi, ayni tilshunoslikning buyuk vakili sifatida tanildi.

Mahmud Koshgʻariy sinxron - qiyosiy metod bilan qurollangan holda turkiy qabilalarni kezib, asosiy diqqat-eʼtiborini ularning tillaridagi umumiy va farqli xususiyatlarga qaratadi. Shuningdek, u turkiy qabilalarning joylashish oʻrni haqida ham qimmatli, asosli joʻgʻrofiy maʼlumotlar beradiki, bu «Devon»dagi faktlarning, fikrlarning, qarashlarning obʼektivligini taʼminlaydi. Aytilganlar «Devon»ning juda katta mehnat evaziga yaratilganligidan xabar beradi.

Tilshunoslikning barcha sathlari boʻyicha qiyosiy tadqiqot ishlarini olib borgan Mahmud Koshgʻariyning «Devon»i muqaddima va lugʻat qismlaridan tashkil topadi.

«Devon»ning kirish qismida asarning tuzilishi haqida, shuningdek, Shimoliy Xitoydan tortib, butun Movarounnahr, Xorazm, Fargʻona, Buxorogacha tarqalgan katta hududdagi

urug`lar, qabilalar va ularning tillari haqida, bu tillarning fonetik va grammatik xususiyatlari haqida ma`lumotlar beriladi.

«Devon»ning asosiy lug`at qismida esa 9 mingga yaqin turkiy so`z arab tiliga tarjima qilinib, izohlanadi, ularning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari haqida muhim fikrlar bayon qilinadi.

Mahmud Koshg`ariy turkiy tillar – so`zlar fonetikasi – tovushlar haqida fikr yuritir ekan, tovushlarni harflardan qat`iy farqlaydi, tovushlarning fiziologik va akustik xusu-siyatlari haqida fikr yuritadi. U arab yozuvi sistemasidagi harflarning turkiy tillardagi mavjud tovushlarni ifodalash uchun etarli emasligini aytib, arab yozuviga yangi belgilar kiri-tadi. Aniqrog`i, arab yozuvidagi 18 harfni – shu harflardan et-titasi ustiga maxsus qo`shimcha belgi qo`yish orqali 25 taga et-kazadi. Natijada 25 ta tovush o`zining yozma - harf shakliga, ifodasiga ega bo`ladi.

Alloma undosh tovushlar haqida gapirib, undoshlarning sodda va murakkab bo`lishi, jarangli va jarangsizligi, qattiq va yumshoqligi, undoshlarning ketma – ket kelishi: katta, oppoq (geminaciya) – kabi masalalarga to`xtaladi. Shuningdek, u singar-monizm, tovush tushishi, almashinishi, assimilyaciya, metateza, redukciya kabi bevosita tovushlar bilan bog`liq fonetik jarayonlar haqida ham fikr yuritadi.

Mahmud Koshg`ariy til va nutqning asosiy birligi bo`lgan so`z masalasiga leksikolog, semisiolog, leksikograf sifatida to`xtalar ekan, bunda u asosiy diqqat-e`tiborni tilshunoslikning eng muhim va eng murakkab masalalaridan biri bo`lgan so`z ma`nosiga, so`zning ko`p ma`noliligiga, so`z ma`nosining ko`chishiga, so`z ma`nosining izohi kabi o`ta jiddiy masalalarga qaratadi. Ya`ni olim «Devon»da so`zning muayyan ma`no anglatishdek eng muhim xususiyatidan kelib chiqib, so`z ma`nosi bilan bevosita bog`liq bo`lgan omonimiya, sinonimiya va antonimiya hodisalari haqida, so`z ma`nosining ko`chishi bilan bog`liq bo`lgan metafora, metonimiya, sinekdoxa, funkciyadoshlik kabi ma`noning ko`chish usullari haqida, so`z ma`nosining kengayishi va torayishi haqida fikr yuritadi, turkiy tillardan qator misollar keltiradi, fikrini isbotlaydi. Masalan, «Devon»da o`t so`zi omonim sifatida qayd etiladi va quyidagi omonimik ma`nolarda

qo'llanilishi aytiladi. Qiyoslang: o't-dori (u dori tomoldirdi); o't-o'simlik (qo'y o'tni eb tugatdi). Erik-eriydigan, eruvchan (masalan, yog` va boshqa eriydigan narsa); erik-chaqqon, yo`rg`a (masalan, chaqqon, g`ayratli odam, yo`rg`a ot).

Mahmud Koshg`ariy antonim so`zlarga ham to`xtalib, chivgin (to`q tutuvchi, semirtiruvchi, kuchli, masalan, ovqat) so`zining ma`no zidi – antonimi sifatida kevgin (to`q tutmaydigan, kuchsiz, masalan, ovqat, osh) so`zini keltiradi. Ya`ni so`zlarning biri «kuchli» (ko`p quvvatli) ma`nosini bersa, ikkinchisi «kuchsiz» (kam quvvatli) ma`nosini anglatadi.

Muallif «Devon»da sinonimik munosabatdagi so`zlar sifatida quyidagilarni qayd etadi: ishlar, urag`ut, o`xshag`u (xotin kishi ma`nosida); o`pdi, ichdi (ichmoq ma`nosida); ilishdi, asishdi (osmoq ma`nosida).

Mahmud Koshg`ariy metafora-o`xshashlik asosida ma`no ko`chishiga tug`moq fe`lini keltiradi. Ya`ni ushbu so`z faqat insonga nisbatan emas, balki qo'llanish vaqti jihatdan ancha keyin, tashqi o`xshashlik asosida, hayvonga nisbatan ham ishlatilishi haqida ma`lumot beradi.

U ma`no ko`chishining metonimiya usuliga to`xtalib, bulut, osmon va og`il so`zlarini keltiradi. Ya`ni bulut, osmon so`zlari yomg`ir ma`nosida qo'llansa, og`il so`zi go`ng, qiy ma`nosida ishlatilishini aytadi.

Alloma ma`noning kengayishiga tug`moq so`zini keltirib, bu so`z faqat odamlarga nisbatan emas, balki keyinchalik hayvonga nisbatan ham qo'llanganligini aytadi. Bundan so`zning qo'llanish qamrovi, muayyan predmet bilan bog`lanishi, uni anglatish faolligi kengayganligi ma`lum bo`ladi.

So`z ma`nosining torayishi sifatida esa sobon so`zini keltirib, ayni so`zning qo`shga nisbatan ham, omochga nisbatan ham - har ikkala boshqa-boshqa predmetlarga nisbatan ishlatilgani, so`ng esa faqat omochni anglatish uchun qo'llanishini tushuntiradi.

«Devon»dagi morfologiyaga oid tadqiqotlarga kelganda, asarda so`zlar, o`sha davr arab tilshunosligi an`analariga ko`ra, uch turkumga ajratiladi. Ya`ni bular ot, fe`l va yordamchi so`zlar. So`z turkumlaridan, ayniqsa, fe`l bilan bog`liq qator masalalar

atroflicha o`rganiladi. Bunda u fe`l yasalishi, fe`l nisbatlari, fe`l mayllari, fe`l zamonlari masalasiga alohida e`tibor beradi, qimmatli ma`lumotlar keltiradi.

Xullas, Mahmud Koshg`ariy o`z davrining ulkan tilshunosi sifatida jahon tilshunosligi tarixida yorqin iz qoldirgan buyuk allomadir.

Abul Qosim Mahmud ibn Umar az – Zamaxshariy. Musulmon sharqida «Ustod ul-arab va-l ajam» (Arablar va g`ayri arablar ustoz), «Faxru Xvarazm» (Xorazm faxri) kabi sharaflil nomlar bilan mashhur bo`lgan O`rta Osiyolik allomalardan yana biri Mahmud az - Zamaxshariydir (1075-1143).

Mahmud az - Zamaxshariy Xorazmning Zamaxshar qishlog`ida dunyoga keldi. Uning yoshlik yillari ilmu fan va madaniyat taraqqiy qilgan davrga to`g`ri keldi. Zamaxshariylar oilasi dindor, hurmatga sazovor ziyoli oilalardan edi. Shunga ko`ra u dastlabki bilimini Zamaxsharda-o`z ota-onasidan oladi, xat-savodli bo`ladi. Mahmud o`z bilimini oshirish, ilm-fan bobida mukammal bo`lish maqsadida Xorazmga (Urganchga, so`ngra esa Buxoroga) yo`l oladi. Ushbu shaharlardagi madrasalarda o`zining ma`naviy-ma`rifiy saviyasini oshiradi. Bilimni yanada chuqurlashtirish maqsadida Isfaxon, Bog`dod, Makka, Marv, Nishopur, Shom, Hijoz va Iroq kabi ilm-fan, madaniyat taraqqiy qilgan shaharlarda bo`ladi, etuk allomalardan, olimu fozillardan ilm-fan sirlarini o`rganadi, tinimsiz mehnat qiladi, doimiy izlanishda bo`ladi. Shunga ko`ra Mahmud az - Zamaxshariy o`z zamonasining buyuk allomasiga, ilm-fan homiysiga, dong`i ketgan mashhur kishisiga aylandi.

Buyuk alloma avlodlar uchun ulkan boy ilmiy meros qoldirdi. U tilshunoslik, lug`atshunoslik, jo`g`rofiya, adabiyot, aruz, tafsir, hadis, fikh va qiroat ilmiga oid 50 dan ortiq asar yaratdi, ko`plab she`rlar yozdi.

Mashhur tarixchi Ibn al-Qiftiy Mahmud Zamaxshariy haqida shunday deydi: «Xudo rahmat qilg`ur az - Zamaxshariy ilmu adab, nahv va lug`at bobida o`zgalarga misol (namuna) bo`ladigan alloma edi», desa, Misr tarixchisi ibn Tag`riberdi esa Mahmud

Zamaxshariy «shayx, buyuk alloma, o`z davrining yagonasi, o`z asrining eng peshvosi va imomi bo`lgan», deydi.

Buyuk imom Zamaxshariy tilshunoslik bobida ham qator asarlar yaratdiki, bu asarlar dunyo tilshunosligi fanida alohida qadrlanadi.

Arab tili grammatikasiga oid asarlar ichida Zamaxshariyning bir yarim yil davomida Makkada yaratgan «Al - mufassal» (1121) kitobi alohida o`rin tutadi. Ayni asar arab tilining morfologiyasi va sintaksisiga oid tadqiqot bo`lib, u musulmon olamida mashhur bo`lgan va yuksak baholangan.

Zamaxshariyning «Al-Mufassal» asarida grammatikaga oid masalalar so`z turkumlari-ot, fe`l va yuklamalar orqali o`rganilgan. Asarning har bir bo`limida morfologiya va sintaksis masalalari ko`rib chiqilgan. Asar fonetika bo`limi bilan yakunlanadi.

Ushbu asarning bir qo`lyozmasi Toshkentda, O`zFAning Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» («Adabiyot muqaddimasi» 1137) yirik asari ham bo`lib, alloma bu asarda o`z davridagi arab tilining iste`molda bo`lgan qator so`z va iboralarini jamlashga harakat qilgan, ularning etimologiyasi haqida qimmatli ma`lumotlar bergan. Zamaxshariyning «Muqaddimat ul - adab» asari besh bo`limdan iborat bo`lib, unda so`zlar ism (ot), fe`l, bog`lovchi, ot o`zgarishlari (otlarning turlanishi) va fe`l o`zgarishlariga (fe`llarning tuslanishiga) bo`linadi va har bir bo`lim haqida alohida fikr yuritiladi.

Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari fors, chig`atoy (o`zbek), mo`g`ul, turk keyinchalik esa Fransuz, nemis va boshqa tillarga tarjima qilingan. Ushbu asarning qo`lyozmalari O`zFA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Alloma «Alfoiq fi g`arib il-hadis» («Hadisdagi notanish so`zlarni o`zlashtirish») lug`atini ham yaratadi. U asarda so`z masalasiga, aniqrog`i, ma`nosini tushunish, anglash murakkab, qiyin bo`lgan so`zlarga to`xtaladi. Ayni so`z ma`nolarini sharhlaydi, tushuntiradi, ularning o`zlashishi uchun yo`l ochadi.

Zamaxshariyning «Asos ul-balog`a» («Chechanlik asoslari») asari ham bo`lib, ushbu manba, asosan, lug`atshunoslikka oiddir. Kitobda arab tilining mukammalligi haqida, so`z, so`zlarning ma`no xususiyatlari, so`zlarning ko`chma ma`noda qo`llanishi, ko`chma ma`nolarning paydo bo`lish sabablari, shuningdek, nutqning asosiy birligi sifatida faqat so`z emas, balki frazeologik birliklar ham olinib, ulardan nutq faoliyatida foydalanish usullari haqida atroflicha ma`lumotlar beriladi.

Alisher Navoiy. O`rta Osiyoning XV asrning ikkinchi yarmidagi buyuk mutafakkiri, allomasi, she`riyat sultoni, o`zbek adabiy tilining homiysi va targ`ibotchisi Alisher Navoiy (1441-1501) hazratlari tilshunoslik tarixida ham yorqin iz qoldirgan ulkan siymolardan biridir.

Alisher Navoiyning lisoniy qarashlari, asosan, «Muhokamat ul-lug`atayn» (1499) asarida o`z ifodasini topgan.

Ikki til-o`zbek va fors tillarining qiyosiy (solishtirma) tahliliga bag`ishlangan ushbu asarda Alisher Navoiy turli til oilalariga mansub bo`lgan tillarning umumiy va farqli tomonlari, belgi-xususiyatlariga to`xtaladi, ularni tahlil qiladi, muhim ma`lumotlar beradi. Aniqrog`i, tillarni muhokama qilish orqali o`zbek tilining o`ziga xos jihatlariga, adabiy-badiiy ijodda - asarlar yaratishda o`zbek tilining ham ustuvor, ulug`vor til ekanligini, shunga ko`ra fors tili bilan bemalol raqobat qila olishini, hatto ayrim o`rinlarda, tasviriylilik imkoniyatlari nuqtai nazaridan esa undan ilgari keta olishini bayon qiladi, asoslaydi.

U mazkur asarida tillarning kelib chiqishi, til va tafakkur orasidagi munosabat, so`z ma`nosi, so`zlarning shakl va ma`no munosabatlariga ko`ra turlari, so`z yasalishi, morfologik kategoriyalar, fonetikaga oid-tovush bilan bog`liq qator hodisalar haqida chuqur fikr yuritadi, bunday hodisalarni atroflicha tahlil qiladi.

Navoiy asarda fonetik sistema haqida fikr yuritar ekan, ayni sistemaning qurilish a`zolari bo`lgan tovushlar haqida, tovushlarning artikulyacion xususiyatlari haqida ma`lumotlar beradi, o`zbek tili tovushlarining qo`llanilishidagi o`ziga xosliklarini alohida qayd etadi.

Ushbu fonetik o`ziga xosliklar haqida prof. S.Usmonov va prof. A.Nurmonovlar o`z tadqiqotlarida bir qator ma`lumot-larni keltiradilar. Masalan, tovush va harf munosabati haqida fikr yuritilar ekan, ular bir-biriga hamma vaqt ham mos kelmasligi, bir harf bilan bir necha tovushni anglatish mumkinligi aytiladi. Anig`i, Navoiy eski o`zbek adabiy tilining unlilar sistemasiga to`xtalib, o-ö, u-ÿ oppozitsiyasi asosida misollar keltiradi qiyoslang: ot (olov), öt (harakat); to`r (tuzoq), to`r (uyning to`ri); o`t (yutmoq), o`t (kallani o`tga tutib, tukini kuydirish). Shuningdek, birgina ey (s) harfi bilan uchta tovush: i, cho`ziq i va e tovushlari ifodalanishi qayd etiladi.

Mirzo Mehdixon. Alisher Navoiyning dunyoviy ahamiyatga ega bo`lgan ulkan ilmiy va adabiy merosini o`rganish-lisoniy yo`nalishda u yaratgan asarlarni tahlil qilish-so`zlarga, so`z ma`nolariga e`tibor berish, ularni izohlash, ma`naviy qamrovini, matn-dagi quvvatini ochib berish, o`zga tillarga tarjima qilish kabilar, XV asrdan boshlab, filologik tadqiqotlarning –leksikografik ishlarning asosiy maqsadi, vazifasi bo`lib qoldi. Shunga ko`ra, ayniqsa, ushbu davrdan boshlab, ko`plab lug`atlar yaratila boshlandiki, bu lug`atlar ichida eron shohi Nodir shohning kotibi astrobodlik Nizomiddin Muhammad Hodi al Husayni as Safaviyning – Mirzo Mehdixonning (XVIII) «Sangloh» (1760) lug`ati alohida ahamiyatga egadir.

Ushbu asarning o`ziga xos tomoni shundaki, ayni lug`atga «Maboni ul - lug`at, ya`ni sarfi va nahvi lug`ati chig`atoy» nomli eski o`zbek tilining grammatikasiga oid tadqiqot ham kiritilgan.

Ma`lum bo`ldiki, Mirzo Mehdixonning «Sangloh» asarida ham leksikologiyaga, leksikografiyaga, grammatika-morfologiya va sintaksisga oid masalalar yuzasidan fikr yuritiladi.

Asarning lug`at qismi, asosan, she`riyatdagi hamda Lutfiy, Bobur asarlaridagi tushunilishi qiyin bo`lgan so`zlar izohiga, ularning fors tiliga tarjima qilinishiga qaratilgandir. Asarga qo`shimcha kiritilgan «Maboni ul - lug`at» ikki qismdan: muqaddima va tarsif (grammatika) dan iborat.

«Muqaddima»da asarning yozilish sabablari beriladi. Ishning tarsif-grammatikasi esa olti bo`limni o`z ichiga oladi. Ushbu

bo`limlarda fe`l - fe`lning turli nisbat shakllarining kelishi, fe`l zamonlari, fe`lning funksional shakllari (sifatdosh, ravishdosh), fe`l mayllari, fe`llarning yasalishi, affikslar olishi, olmoshlar, ularning turlari, qo`shimchalar, ko`makchi fe`llar, so`zlar imlosi va boshqalar haqida fikr yuritiladi. Mirzo Mehdixon o`zbek tilining morfologiyasiga to`xtalar ekan, u beshta kelishik shaklini qayd etadi. Bular: 1. faratqich kelishigi (-ning). 2. Tushum kelishigi (-ni, -n). 3. Jo`nalish kelishigi (-ka, -ga, -g`a). 4. Chiqish kelishigi (-dan). 5. O`rin-payt kelishigi (-da).

Mehdixon, shuningdek, egalik qo`shimchalari, sonlar-ularning turlari: tartib (-nchi, - inchi), jamlovchi (-ov, -ovla, -lon) –birov, ikkov, uchovla, uchchovlon, taqsim sonlar (-ar, -in) - yuzar, birin haqida, olmoshlar-kishilik (man, san, biz, siz), ko`rsatish: (bu, ul, shul, o`shal, mun, anlar, alar), qo`makchilar (uchun, ila, ilan, bilan, birla, birlan) hamda fonetik hodisalar (eliziya-bo`yun-bo`yni, og`iz-og`zi) haqida ma`lumot beradi.

Mirzo Mehdixon, yuqorida aytilganlarga ko`ra, asarini o`zbek tilining birinchi ilmiy grammatikasi deb ataydi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
2. H.Ne`matov. XI asrdagi turkiy tillarning Mahmud Koshg`ariy tomonidan qilingan tasnifi. O`zbek tili va adabiyoti. j. 1969. №4.
3. A.Nurmonov. O`zbek tilshunosligi tarixi. T., 2002.
4. H.Homidov. Qirq besh alloma hikoyati. T., 1995.
5. E.Umarov. Grammatika starouzbekskogo yaziuka. Mabani ul-lug`at Mirziu Mexdixana. AKD, T., 1967.
6. Devonu lug`atit turk I, II, III. T., 1960-63.
7. Mahmud az Zamaxshariy. Nozik iboralar. T., 1992.
8. Н.А.Кондрашов.История лингвистических учений. М., 1979.
9. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.

10.Н. Кононов, Ҳ.Нигматов. Махмуд Кашгарский о тюркских языках История лингвистических учений. Средневековый Восток. Л., 1980. с.130-142 11.

11. Д.М.Насилов. Лингвистические взгляды Алишера Навои.

V кн. История лингвистических учений. Средневековый Восток.Л, 1981.

5-ma`ruza

Evropada uyg`onish davridagi tilshunoslik

Reja:

1. O`rta asrlarda umumiy va ratsional grammatika yaratish an`anasining vujudga kelishi.
2. Xalqaro sun`iy tillar loyihalari va ularning ahamiyati.
3. Rossiyada tilshunoslik.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Qiyosiy lug`atlar, «Ratsional yoki falsafik grammatika» tushunchasi, sun`iy xalqaro tillar, esperanto sun`iy tili, «Rossiya grammatikasi» (1755yil) asari haqida.

Uyg`onish davri tilshunosligi XV-XVIII asrlarni o`z ichiga oladi. Uyg`onish davrining boshlanishi bilan cherkovning obro`-e`tibori susayib, antik davrga bo`lgan e`tibor, qiziqish, uni qadrlash kuchaya bordi. Anig`i, Uyg`onish davrining vakillari, ziyolilari yunon va rimliklarning boy milliy madaniyatiga murojaat qila boshlashdi.

Uyg`onish davri kapitalizmning feodalizm ustidan bo`lgan g`alabasi bilan yakunlandi. Shunga ko`ra ushbu davrda insoniylik g`oyalari, milliy o`zini anglash, san`at va adabiyotga bo`lgan qiziqish, fanga bo`lgan jiddiy qarash, e`tibor kuchaydi, o`sdi.

Yangi asr Yevropada Kolumb, Magellan, Galiley, Kopernik, Dekart, N`yuton, Leybnic, Lomonosov kabi dastlabki kashfiyotchilarni va ulkan olimlarni yuzaga chiqaradi.

Uyg`onish davrida, dastavval, dunyo tillari haqidagi ma`lumotlar ancha ko`paydi. Tilshunoslik fanining keyingi

taraqqiyoti uchun muhim va zarur bo'lgan lisoniy materiallarni, faktlarni to'plash, yig'ish jarayoni amalga oshirildi.

Kapitalizmga o'tish, uning rivoji, millatlar va milliy tillarning yuzaga kelishi, milliy iftixor kabilar qator tillarning grammatikasini tuzishga, yaratishga undadi. Ayni davrda arman, fors, venger, yapon, koreys, ispan, niderland, Fransuz, ingliz, polyak, chex, nemis, ukrain va boshqa tillarning grammatikasi hamda leksikasiga oid asarlar yaratildi.

Ushbu davrda lisoniy materiallarni to'plab, yig'ib borish ularning mohiyatini tushunish, mazmunini anglash bilan birgalikda olib borildiki, natijada til haqida e'tiborli fikrlar o'rta tashlandi. Jumladan, faylasuf Bekon tildan boshqa aloqa vositasi mavjud desa, faylasuf Lokk tovush bilan tushuncha o'rtasida tabiiy bog'lanish yo'q, degan asosli fikrni ta'kidladi. Faylasuf Leybnic mantiqiy-matematik asosga qurilgan xalqaro til yaratish masalasini ko'tardi.

Ovrupo olimlarining – yunon va rimliklarning boy madaniy va ma'rifiy merosini egallashlari juda katta mehnat natijasida va lotin tiliga oid qator asarlarning-matnlarning nashr qilinishi hamda ularni sharhlash natijasida mumkin bo'ldi.

Antik (yoki klassik filologiya) davrining adabiy asarlarini nashr qilish va ularga lisoniy sharhlar yozishda, ayniqsa, quyidagi olimlarning xizmatlari, mehnatlari katta bo'ldi. Bular: Jyul` Cezar` Skaliger (1484-1558), Robert Stefanus (1503-1559), uning o'g'li Genrix Stefanus (1528-1598), Gerxardt Iogann Fossiy, Sharl` Dyukanj, Iogann Reyxlin, Iogann Melanxton va boshqalar.

J.Skaliger «Lotin tili asoslari haqida» (1540) asarini yaratgan bo'lsa, R. Stefanus «Lotin tili xazinasini» (1553) tadqiqotini e'lon qiladi. G.Stefanus esa yunon tiliga bag'ishlab, «Grek tili xazinasini» asarini chop ettirdi.

Ayni vaqtda Sharq tillarini, ayniqsa, semit tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchaydi, semit filologiyasi maydonga keldi. Ya'ni qadimgi yahudiy, aramiy, arab, efiopiya tillari tadqiq qilindi. Qator asarlar yaratildi. I.Reyxlin qadimgi yahudiy tili grammatikasini (1506) yaratib... unda birinchi bo'lib, «affiks» terminini qo'lladi va bu termin XVI-XVIII asrlarda faol ishlatila

boshlandi. P.de Alkam arab tili grammatikasiga oid asarlarini (1506) e`lon qildi. Yakov Xolius va erleniylar arab tili tadqiqi bilan shug`ullangan bo`lsalar, Iov Ludol`f efiofiya tili yuzasidan ish olib bordi.

Ayniqsa, XVI asrda qator tillarning – nemis (1527), Fransuz (1531), ingliz (1538), venger (1539), chex (1567), polyak (1568), slavyan (1596) va boshqa tillarning grammatikasiga oid asarlar maydonga keldi.

1696 yilda Angliyada (Oksford) Genrix Vil`gelm Ludol`f-ning lotin tilida tuzilgan «Rus grammatikasi» asari yaratildi. Birinchilardan bo`lib, ital`yan (1612) va Fransuz (1694) tili lug`atlari chop etildi.

Agar o`rta asr va Uyg`onish davrida klassik filologiyaniing g`oyalari taraqqiy ettirilgan bo`lsa, XVII va, ayniqsa, XVIII asr tilshunosligida tubdan o`zgarish bo`lib, yangi tipdagi grammatika, lug`atlar-ko`p tomli katta lug`atlar maydonga keldi.

Ana shunday lug`atlardan biri rus sayyohi akademik Pyotr Simon Pallasning «Barcha tillar va shevalarning (lahjalarning) qiyosiy lug`ati» asaridir. 272 tilga oid to`rt tilli bu lug`at Peterburgda 1786-1791 yillarda nashr qilingan bo`lib, unda ruscha so`zlarning 272 tilga qilingan tarjimasi beriladi va qiyoslanadi. Bu lug`at qiyosiy-tarjima lug`at sifatida e`lon qilinadi. Mazkur lug`atga Osiyo, Evropa, Afrika va Amerika tillari kiritiladi, ushbu tillarga oid materiallar beriladi.

Yana bir katta lug`at ispaniyalik Lorenzo Gervasning «Ma`lum xalqlar tillarining katalogi» (Madrid 1800-1804) asaridir. Ushbu lug`at 307 tilga oid leksik va grammatik ma`lumotlarni berishi bilan ajralib turadi.

Leksikografik tadqiqotlar yo`nalishida ma`lum bo`lgan ishlardan biri nemis olimlari I.K.Adelung va I.S.Faterlarning «Mitridat yoki umumiy tilshunoslik» lug`atidir. Ushbu lug`at 500 ta tilni qamrab olishi, ular haqida ma`lumotlar berishi bilan e`tiborga loyiq bo`lgan.

Xullas, ko`plab tillarni o`z ichiga olgan qator lug`atlarning nashr qilinishiga, ulardagi ma`lumotlarning to`liq va mukammal

emasligiga qaramay, bunday ishlar tillarni taqqoslab, qiyosiy o`rganishga - qiyosiy – tarixiy tilshunoslikka zamin yaratdi.

Por-Royal grammatikasi. (“Umumiy ratsional grammatika”)

O`rta asrlardayoq (XVI-XVII) lisoniy hodisalarning to`g`riligi mantiqiy mezonlar asosida aniqlana boshlandi. Bu esa, o`z-o`zidan, tilning mantiqqa bo`ysindirilishiga va barcha tillar uchun umumiy qonunlar mavjudligini tan olishga majbur qilardi. Boshqacha aytganda, ushbu asrlarda lotin tilini o`rganish mantiqiy tafakkur qonun va qoidalarini bilish deb ham tushunildi. Til hodisalari mantiq asosida izohlandi. Mantiq grammatikadan ustun qo`yildi. Bu davrda barcha tillarning yagona, bitta mantiqiy asosi bo`lishi-bitta grammatika bo`lishi kerak, degan ta`limot yaratildi. Natijada mantiqiy grammatika yaratish g`oyasi maydonga keldi.

Mantiqiy grammatika yaratish ta`limotining eng muhim g`oyaviy asosi bo`lib, ma`rifat asrining (XVII-XVIII) etakchi falsafiy yo`nalishi bo`lgan ratsionalizm maydonga chiqdi. Ya`ni aql - idrok asosida ish ko`rish - ratsionalizm tilshunoslikka ham jiddiy ta`sir ko`rsatdi. Shunga ko`ra har qanday tillarning grammatik kategoriyalarini mantiqiy kategoriyalarning namoyon bo`lishi, yuzaga chiqishi sifatida tushunish kuchaydi. Natijada ratsionalizm ta`limotining talablari asosida umumiy (ratsional, falsafiy yoki mantiqiy) grammatika yaratish g`oyasi amalga oshirila boshlandi.

1660 yilda Parij atrofidagi Por-Royal monastirining rohib olimlari mantiqshunos Anton Arno va tilshunos Klod Lanslolar ilk bor «Umumiy ratsional grammatika» asarini Fransuz tilida yaratib, Parijda nashr qildilar.

Por-Royal grammatikasi qadimgi yunon, qadimgi yahudiy, lotin va Fransuz tillari materiallari asosida yaratildi. Ammo u qiyosiy yoki chog`ishtirma grammatika emas, balki mantiqiy-tipologik grammatika hisoblanadi. Ushbu grammatika o`z oldiga «barcha tillarga xos umumiy prinsiplarni va ularda uchraydigan farqlarning sabablarini» aniqlash vazifasini qo`yadi.

Por-Royal grammatikasida birinchi bor grammatika bilan mantiq o`rtasidagi aloqa, bog`lanish nazariy jihatdan asoslab berildi. Agar til tafakkurni ifoda etsa, demak, til kategoriyalari tafakkur kategoriyalarining namoyon bo`lishidir. Shunga ko`ra tilni o`rganuvchi grammatika mantiqqa asoslanishi lozim. Grammatika ratsional, mantiqli bo`lishi kerak. Mantiq barcha uchun yagona, bitta ekan, binobarin, grammatika ham umumiy va universal bo`lishi lozim. Yagona grammatika alohida tilning grammatikasi bo`lishi mumkin emas, u faqat umumiy bo`lishi mumkin, degan g`oyalar, ko`rsatmalar ilgari surildi.

Por-Royal grammatikasi ikki qismdan-fonetika va grammatikadan iborat bo`lib, olti bobdan tashkil topgan birinchi qismda tovush va harf, urg`u va bo`g`inga ajratish kabilar haqida ma`lumotlar beriladi. Grammatikaning yigirma to`rt bobdan iborat ikkinchi qismining yigirma uch bobida esa morfologiya masalalari - ot, sifat, olmosh, fe`l, sifatdash, ravish, bog`lovchi, undov - ularga xos xususiyatlar, kategoriyalar; faqat oxirigi yigirma to`rtinchi bobida esa sintaksis masalalari - so`z birikmasi va gap kabilar haqida fikr yuritiladi.

Mantiqiy grammatika yohud grammatikadagi mantiqiy yo`nalish so`zsiz fikr (ma`no), fikrsiz (ma`nosiz) so`z yo`qligi tushunchasidan kelib chiqib, grammatik va mantiqiy kategoriyalarni - so`z bilan tushunchani - ularni aynan bir narsa deb biladi.

Albatta, mantiqiy kategoriyalar bilan grammatik kategoriya-larning o`zaro muvofiq kelishi, teng bo`lishi mavjud hodisa. U shubha uyg`otmaydi. Ammo bu mantiqning barcha kategoriyalari tilda to`g`ridan - to`g`ri o`z aksini topishi shart degani emas (masalan, tushunchaning so`z ma`nosiga, hukm va xulosaning esa turli tipdagi gaplarga mos bo`lishi, muvofiq bo`lishi kabilar). Fransuz tilshunosi Sh.Balli to`g`ri aytganidek, «til orqali ifodalangan har bir fikr mantiqiy, psixologik va lisoniy jihatdan aniqlanadi», baholanadi. Ushbu fanlarning har biri gapni o`z nuqtai nazaridan o`rganadi. Bu – aksioma. Aristotel to`g`ri qayd etganidek, «har bir nutq fikr ifodalaydi, ammo hamma nutq ham o`zida hukmni tashimaydi».

Til va tafakkur o`zaro bog`liq, ammo ularning har biri o`ziga xos xususiyatlarga, jihatlarga ega.

Har bir tilda mantiqiy tushunchalarni aks ettirmaydigan, ifodalamaydigan, ammo his - hayajon, xohish - istak - mayl ifodalovchi so`zlar bo`ladiki, bunday so`zlar mantiq tomonidan «tan olinmaydi».

Har qanday tilda bir tarkibli gaplar, gapning ikkinchi darajali bo`laklari, so`roq va undov gaplar mavjudki, bunday gaplar mantiqiy tushunchalarga zid keladi.

Mantiqiy grammatika grammatik kategoriyalarni mantiqiy kategoriyalar bilan teng holda olib, ularni aynan bir narsa sifatida qaraydi va lisoniy hodisalarni mantiq va mantiqiy kategoriya terminlari orqali tasvirlashni o`z vazifasi deb biladi.

Tafakkurning umumlisoniy shakl va qonuniyatlarini tekshiruvchi, o`rganuvchi mantiq fani inson ongining hissiy va irodaviy tomonlari bilan ham, lisoniy ifodalarning shakllari bilan ham qiziqmaydi, bu jihatlarga e`tibor bermaydi. Mantiqiy grammatikada til hodisalariga tarixiy yondashish ham mutlaqo mavjud emas.

Mantiqiy hukmda hamma vaqt ikkita bo`lak-sub`ekt va predikat mavjud bo`ladi. Lisoniy birlik bo`lgan gapda esa bitta (keldi), ikkita (bola uxladi), uchta va undan ortiq (2005 yil sihat va salomatlik yilidir) bo`lak bo`lishi mumkin.

Hukm umuminsoniy xarakterga ega, gap esa hamma vaqt milliy shaklda namoyon bo`ladi.

Xullas, mantiqiy (yoki falsafiy, ratsional) grammatika ayni bir mazmunning turli tillarda turli vositalar bilan ifodalanishini hisobga olmadi. Shuningdek, ushbu grammatika ifoda vositalarining qonun va kategoriyalari har xil bo`lishi mumkinligini tushunmadi. Mantiqiy grammatika tilga o`zgarmaydigan, bir xilda turuvchi hodisa sifatida qarab, ayni grammatika har doim mantiq qoidalariga bir xilda mos keladi, deb hisoblaydiki, bunda g`ayri tarixiylik mavjuddir.

Aytilgan kamchiliklarga qaramasdan Por-Royal` grammatikasi o`z davri uchun ijobiy ahamiyatga ega bo`ldi. Ya`ni asar shu

tipdagi qator grammatikalarning yaratilishi uchun asos bo'ldi, xizmat qildi.

O'z davrida katta shuhratga ega bo'lgan falsafiy - mantiqiy grammatika o'zigacha yaratilgan grammatikalar kabi ilmiy grammatikagacha bo'lgan grammatika sifatida baholanadi.

Rus tilshunosligi. Jahon tilshunosligi taraqqiyotida rus tilshunosligi muhim o'rinlardan birini egallaydi.

Rus tilshunoslari juda ko'plab dunyo tillarini puxta o'rganganligi bilan, lisoniy hodisalarni chuqur tahlil qilganliklari, tilshunoslikning ilmiy-nazariy muammolariga alohida jiddiy e'tibor berganliklari, yangi ta'limotlar, nazariyalar «ishlab chiqqanliklari», yangi farazlarni o'rta tashlaganliklari bilan ajralib turadi. Aniqrog'i, rus tilshunoslari tomonidan rus, slavyan, hind, eron, fin-ugor, turkiy, mo'g'ul, xitoy va boshqa qator tillar o'rganildi, ular yuzasidan salmoqli, mukammal asarlar yaratildi.

XVI asrning oxirlarida (1596) Lavrentiy Zizaniyning slavyan grammatikasiga oid asari nashr qilindi. 1619 yilda Meletiy Smotrickiyning slavyan-rus grammatikasi nashr qilindi.

XVIII asrning oxirida (1787) Rossiya fanlar akademiyasi Simon Pallasning o'z davri uchun buyuk hisoblangan «Barcha tillar va shevalarning qiyosiy lug'ati» nomli tadqiqotini chop ettirdi. Bu asarning yaratilishiga Evropa, Osiyo va Afrika qit'alarining 262 ta tili asos bo'lib xizmat qildi.

Rossiyada XIX asrning birinchi yarmida mo'g'ul tili bilan Yakov Shmidt, fin-ugor tillari bilan M.A.Kastren, xitoy tili bilan Bichurin, hind tili bilan G.V.Lebedev kabi olimlar shug'ullandilar.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida esa rus sharqshunoslik maktabining tashkilotchilari va buyuk vakillari V.R.Rozen, V.V.Bartold, qadimgi Sharq mamlakatlari va misr tillari bo'yicha eng yirik mutaxassis B.A.Turaev, semit tillari bo'yicha P.K.Kokovcov, turkiy tillar bo'yicha N.I.Il'minskiy, N.I.Ashmarin, V.V.Radlov, P.Melioranskiy, mo'g'ul tili bo'yicha O.M.Kovalevskiy, B.Ya.Vladimircov, arab tili bo'yicha V.F.Girgas, I.Yu.Krachkovskiy, F.E.Korsh, hind tili bo'yicha K.A.Kossovich, I.P.Minaev, eron tillari bo'yicha V.F.Miller, K.G.Zaleman, V.A.Jukovskiy, xitoy tili bo'yicha

V.P.Vasilyev, P.Kafarov, V.M.Alekseev, suriya tili bo'yicha M.Nikol'skiy va boshqa taniqli olimlar ish olib bordilar.

Rus tilshunosligi fani jahon tilshunosligi yutuqlari qatoriga rus akademik Otto Byotling va nemis Rudol'f Rotlar tomonidan yaratilgan 7 tomдан iborat sanskrit lug'atini tuzganligi bilan juda katta ulush qo'shdi.

1870 yilda Peterburg universitetida tilshunoslik bo'yicha birinchi bo'lib, I.A.Boduen de Kurtene, 1885 yilda Xar'kov universitetida I.V.Netushil, 1895 yilda Qozon universitetida V.A.Bogorodickiy lar ma'ruzalar o'qidilar.

Rossiyaning eng buyuk tilshunoslari bo'lgan M.V.Lomonosov, A.A.Potebnya, Boduen de Kurtenelar tilshunoslik sohasida Evropa olimlaridan ancha ilgari lab ketgandilar.

Mixail Vasilyevich Lomonosov. Buyuk qomusiy olim M.V.Lomonosov (1711-1765) o'z asarlari -grammatikaga, notiqlikka va uslubshunoslikka oid tadqiqotlari bilan rus tilshunosligining mustahkam poydevorini qurib berdi. U 1755 yilda rus tilining birinchi grammatikasini – «Rossiya grammatikasi» asarini rus tilida e'lon qildi. Ya'ni M.V. Lomonosovgacha rus tili bo'yicha e'lon qilingan ishlar ayni tilda yaratilmagan edi.

M.V.Lomonosovning jonli rus tili asosida yaratilgan grammatikasi juda katta shuhratga ega bo'ldi. Aniqrog'i, ushbu asar rus tilshunosligi taraqqiyotida alohida muhim o'rinni egalladi.

M.V.Lomonosov grammatikasi tasviriy – me'yoriy - uslubiy grammatika bo'lib, rus tilining dastlabki ilmiy (akademik) grammatikasi hisoblanadi. Bu grammatika faqat normativ grammatika bo'lib qolmasdan, ayni vaqtda u rus tili haqida umumiy, yaxlit ma'lumot, tushuncha beruvchi grammatika hamdir.

M.V.Lomonosov grammatika haqida shunday deydi, «Grammatikasiz notiqlik ma'nosiz («o'tmas»), she'riyat to'mtoq, falsafa asossiz, tarix yoqimsiz, huquq ishonchsizdir».

M.V.Lomonosovning «Rossiya grammatikasi» asari olti bo'limdan (nasihatdan) iborat. Bular quyidagilar: 1. So'z haqida. 2. Orfoepiya va orfografiya haqida. 3. Nom (ot) haqida. 4. Fe'l

haqida. 5. Ko`makchi (yordamchi) so`zlar haqida. 6. Sintaksis haqida.

M.V.Lomonosov so`z haqida fikr yuritar ekan, uning insonlarga o`z tushunchalarini ifodalash uchun, o`zgalarga xabar etkazish uchun xizmat qilishini to`g`ri ta`kidlaydi. Haqiqatan so`z ma`no anglatishi bilan, narsa, predmet, voqea - hodisalar haqida xabar, tushuncha berishi bilan ijtimoiy ahamiyatga, «quvvatga» ega bo`ladi.

U so`z turkumlari muammosiga to`xtalib, ularni sakkizta deb belgilaydi. Ya`ni: ot, olmosh, fe`l, sifat-dosh, ravish, predlog, bog`lovchi, undov. Ushbu so`z turkumlarining nutqda qanday vazifani bajarishini ham izohlaydi. Masalan, nom (ot) narsa-predmetlarni ifodalash uchun, olmosh nomlashni qisqartirish uchun, fe`l esa harakat - holatni anglatish uchun, bog`lovchi tushunchalarimizning o`zaro bog`liqligini, aloqadorligini ko`rsatish uchun xizmat qilishini aytadi.

Umuman olganda, M.V.Lomonosov grammatik sistemasining markazida so`z turkumlari haqidagi ta`limot yotadi. Shunga ko`ra so`z turkumlari mantiqiy-funksional asosda, yuqorida ko`rganimizdek, asosan, ikki guruhga: mustaqil so`zlar va yordamchi so`zlarga ajratiladi. Mustaqil so`zlar-ot, fe`l, sifat va sonlar bo`lib, ular ob`ektiv borliqni aks ettiradi. Yordamchi so`zlar esa til birliklarining tejamkorlik principiga muvofiq nutqiy takrorni qisqartiradi, takrordan qutqaradi. Demak, yordamchi so`zlar, asosan, mustaqil so`zlarni bog`lash yoki ularni qisqartirish uchun xizmat qiladi.

M.V.Lomonosov rus ilmiy terminologiyasining boyishiga, mukammallashishiga katta hissa qo`shdi. U rus tili asosida tushunarli, aniq, ona tili lug`at tarkibiga asoslangan ilmiy terminologiyani ishlab chiqdiki, bunga oid terminlarning aksariyati hozirda ham o`z kuchini yo`qotgani yo`q. Masalan, predlojniuy padej, zemnaya os`, kislota, magnitnaya strelka, zakon dvijeniya, mayatnik, chertyoj, opiut, nablyudenie, severnoe siyanie, chasticiu, yavlenie va boshqalar.

M.V.Lomonosov o'zining «Ritorikaga oid qisqacha qo'llanma» (1748) asarida gap nazariyasi haqida atroflicha ma'lumot beradi. Shu bilan rus sintaksisining asosini yaratadi.

U «Rossiya tilidagi cherkov kitoblarining nafi haqida» asarida uch stil` (uslub) haqidagi nazariyani rivojlantirdi. Ya'ni u rus adabiy tilida so'zlarning ma'nosini, qo'llanishi, faollik darajasini, qanday o'rinlarda ishlatilishini, emocional-ekspressiv xususiyatlarini va boshqalarni o'rganib, rus tilidagi uch asosiy uslubni - yuqori, o'rta va quyi uslublarni ajratadi.

Yuqori uslub – slavyan - rus so'zlaridan tuzilib, bunda qahramonlik qasidalari, prozaik nutqlar tuziladi.

O'rta uslub - rus tilida qo'llanadigan so'zlardan tuzilib, sahna asarlari, maktublar, hajviy asarlar yoziladi.

Quyi uslub – cherkov - slavyan tilida mutlaqo uchramaydigan ruscha so'zlar - komediya, epigrammalar, ashulalar, prozada esa maktublar, ish qog'ozlari yoziladi.

Xullas, M.V.Lomonosov o'z tadqiqotlarida fonetika, so'z yasalishi, morfologiya va sintaksis sohalariga oid rus tili materiallarini kuzatish va umumlashtirishga asoslangan empirik metodga qat'iy amal qiladi.

Jonli rus tiliga asoslangan M.V.Lomonosov grammatikasi juda katta shon - shuhratga ega bo'lib, A.Vostokovning «Rus grammatikasi» asarigacha bo'lgan davrda - deyarli 80 yil rus tilining asosiy, etakchi grammatikasi vazifasini o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Н.А.Кондрашов.История лингвистических учений. М., 1979.
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
3. В.В.Виноградов. История лингвистических учений. М., 1978.

6-ma`ruza

Qiyosiy – tarixiy tilshunoslik (komparativistika)

Reja:

1. Qiyosiy – tarixiy tilshunoslik taraqqiyotining to`rt davri.
2. F.Bopp qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning asoschilaridan biri sifatida.
3. R.Rask ilmiy merosi xususida.
4. Y. Grimm va A.X.Vostokovlarning ilmiy faoliyatiga doir.

Asosiy tayanch tushunchalar: Komparativistika haqida, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotining 4 davri, agglyutinatsiya hodisasi, «bobo til» tushunchasining mohiyati.

XVIII asrgacha til o`zgarish hodisa deb hisoblangan. Aynan mana shu asrdan boshlab, tilga bunday qarash o`zgardi. Ya`ni XVIII asrning diqqatga sazovor eng katta xizmati shundaki, u tilga o`zgaruvchan, rivojlanuvchan hodisa sifatida baho berdi. Aniqrog`i, ushbu davrda Sharl` de Bros, Jan-Jak Russo, Monbodd, Adam Smit, Pristli, Gerder va boshqalar tillarning tarixiy taraqqiyoti g`oyasini qo`llab, uni rivojlantirdilar.

XIX asrning boshlariga kelib, tilshunoslikka alohida fan sifatida qarash g`oyasi qat`iy tus oldi. Ya`ni XIX asrning birinchi choragida tilshunoslikda faktlarni yig`ish, ularga e`tibor berish g`oyasidan qiyosiy-tarixiy g`oyaga-nuqtai nazarga burilish, o`tish yuz berdi. Albatta, XIX asrning boshlariga kelib, nuqtai nazarlarning o`zgarishiga lisoniy kuzatishlar, bu kuzatishlardan kelib chiqqan muayyan jiddiy fikrlar sabab bo`ldi. Aniqrog`i, XIX asrdan ancha oldin ayrim tillar o`rtasida o`xshashlik borligi aniqlansada, ammo uzoq vaqtlar davomida ushbu o`xshashlikning sabablari ilmiy jihatdan yoritib berilmadi, olimlar o`xshashlik sabablarini tushuntirib bera olmadi. XIX asrning boshlariga kelib, turli mamlakatlardagi ayrim tilshunoslar deyarli bir vaqtda bir qancha tillar o`rtasidagi sistematik o`xshashlikni faqatgina ularning qarindoshligi bilan - bir umumiy qadimiy bobotildan kelib chiqqanligi bilan, keyinchalik esa har biri alohida, mustaqil

rivojlanganligi bilangina tushuntirish mumkin, degan xulosaga kelishdi. Shuningdek, tillar o`rtasida o`xshashlik mavjudligi g`oyasining maydonga kelishida fanga tarixiy yondashish yuzaga kelganligi - til hodisalari tarixiylik nuqtai nazaridan izohlana boshlanganligi bilan, tilshunoslikka romantizm g`oyalarining ta`siri, ya`ni jonli tillarning o`tmishini o`rganishga undash g`oyasi bilan hamda sanskrit (qadimgi hind adabiy tili) bilan yaqindan tanishish kabilar tillar o`rtasidagi o`xshashlikni ularning qarindoshligiga ko`ra izohlash mumkinligiga olib keldi.

Masalan, Bengaliyada xizmat qilgan ingliz sharqshunosi va huquqshunosi Vil`yam Djons (1746-1794) sanskrit tilini yunon va lotin tillariga qiyoslab, ular o`rtasida yaqinlik, qarindoshlik borligi haqidagi fikrlarni, ma`lumotlarni qat`iy aytdi.

Nemis olimi Fridrix Shlegel` (1772-1829) esa o`zining mashhur «Hindlarning tili va donoligi» asarida sanskrit tilining na faqat lug`at tarkibida, balki grammatik munosabatida ham lotin, grek, german va fors tillariga qarindosh ekanligini, ularning kelib chiqishiga ko`ra umumiy asosga egaligini qayd etadi.

Demak, tillarni qiyosiy nuqtai nazardan tadqiq qilish, ularga tarixiylik nuqtai nazardan yondashish kabilar qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maydonga kelishiga, tilshunoslikning alohida, mustaqil fan sifatida qat`iy tan olinishiga zamin yaratdi.

Ushbu jarayonda qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega bo`lib, qiyoslash tillarni o`rganishda usul, vosita sifatida, tillarga tarixiylik nuqtai nazaridan yondashish esa tadqiqotning principi (bosh g`oyasi, maqsadi) sifatida namoyon bo`ldi.

Ta`kidlash shart, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishigina tilshunoslikning fan sifatida tan olinishiga, boshqa fanlar qatoridan mustahkam o`rin egallashiga olib keldi. Chunki mana shu metodgina til haqidagi fanga chinakam, haqiqiy ilmiylik g`oyasini berdi, ilmiylik ruhini kiritdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi bilan tilshunoslik ham tarixiy, ham ilmiy-nazariy jihatdan mustahkam asosga ega bo`ldi.

Eslatish joizki, Mahmud Koshg`ariy, Vil`yam Djons, Fridrix Shlegel` kabi olimlarning ham qiyosiy-tarixiy metodning

yaratilishidagi xizmatlarini inkor qilib bo'lmaydi. Ular qiyosiy-tarixiy metodning ochilishiga jiddiy, chinakam yaqinlashishdi. Ammo qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishida Frans Bopp, Rasmus Rask, Yakob Grimm, Aleksandr Vostokovlarning xizmatlari nihoyatda katta bo'lib, ular ijodkor (novator) tilshunoslar sifatida maydonga chiqdi.

Qiyosiy-tarixiy metod ilmiy-tekshirish usullarining muayyan sistemasi bo'lib, o'z oldiga qarindosh tillarni qiyoslash orqali o'rganib, u yoki bu tilning tarixini, undagi o'zgarishlarni, lisoniy hodisalarning mohiyatini, uning taraqqiyotidagi qonuniyatlarni ko'rsatib berish, tushuntirish vazifasini qo'yadi.

Hind-Evropa tillarini qiyosiy-tarixiy o'rganish tarixi to'rt davrni o'z ichiga oladi:

1. Qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishidan to yosh grammatikachilargacha bo'lgan davr (XIX asrning birinchi choragi-1870 y).
2. Yosh grammatikachilar davri (1870-1890 y).
3. Yosh grammatikachilar davridan to F de Sossyurning «Umumiy tilshunoslik kursi» asari va xet yozma yodgorliklarini o'qib, ma'nosini ochib berishgacha bo'lgan davr (XIX asrning oxiri va XX asrning ikki o'n yilligi).
4. F. de Sossyur g'oyalaridan bizning davrimizgacha bo'lgan davr.

Birinchi davr, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning ochilishidan boshlab, yosh grammatikachilargacha bo'lgan davrni, ya'ni taxminan 1816-1870 yillarni o'z ichiga oladi.

Ushbu davrning etakchi, bosh yo'nalishi qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bo'ldi.

Birinchi davr ikkiga:

1. F. Bopp – V.Gumbol'dt
2. A.Shleyxer – G. Shteyntal bosqichlariga bo'linadi.

Birinchi bosqich (F.Bopp – V.Gumboldt bosqichi).

F.Bopp – V.Gumboldtbosqichi XIX asrning ikkinchi o'n yilligining o'rtalaridan to'rtinchi o'n yillikning oxirlarigacha

bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Ushbu davr qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi, ochilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi bilan xarakterlanadi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilari F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm hamda A.Vostokovlardir.

Frans Bopp. Frans Bopp (1781-1867) buyuk nemis tilshunosi-sanskrit mutaxassisi, Berlin universiteti professori. U 1816 yilda «Sanskrit tilining tuslanish sistemasi va uni grek, lotin, fors va german tillaridagi tuslanish sistemasiga qiyoslash» asarini yozdi.

F.Bopp qayd etilgan tillarda mavjud grammatik shakllarni-tuslanish formalarini qiyoslash asosida ushbu tillar o'rtasidagi umumiylikni, o'xshashlikni ochib berdi. U qiyoslash metodi bilan qiyoslanayotgan tillarning dastlabki holatini, ko'rinishini tiklash mumkin, degan fikrni ilgari surdi. Shunga ko'ra 1816 yil to'liq ma'noda qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning tug'ilish-yaratilish yili deb e'tirof qilinadi.

F.Boppning kashfiyoti, yangiligi nimada? Yuqorida aytilganidek, ko'pgina olimlar V.Djons, Fr.Shlegel` kabilar hind-Evropa tillari bir bobotildan kelib chiqqan, qarindosh tillar oilasini tashkil qiladi, degan fikrni aytishgan.

F.Boppning xizmati shundaki, u qarindosh tillarning materiallari asosida sistemaga asoslangan, sistema xarakteridagi umumiy nazariyani qurib berdi. U fe'llarning qo'shimchalarini qiyoslab, hayratlanarli darajaga keldi. Ya'ni, ma'lum bo'ldiki, hind-Evropa tillarida nafaqat alohida o'xshash hodisalar mavjud, balki ushbu tillarda o'zaro o'xshashlikning, o'zaro muvofiqlikning butun bir sistemasi-grammatik sistemalarning umumiyligi, o'xshashligi mavjudligi aniqlandi. F.Bopp uchun tillar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlik faqat vosita edi, xolos. Maqsad esa boshqa. Ya'ni qiyoslanayotgan tillardagi grammatik shakllarning eng qadimiy, dastlabki ko'rinishini-shaklini ochib berish jarayonida bir tilga xos hodisani boshqa til faktlari yordamida yoritish, tushuntirish edi. Anig'i muayyan tilga oid shakllarni (so'z formalarini) boshqa tildagi shakllar (so'z formalari) orqali tushuntirish, izohlash edi. Ushbu nuqtai nazar F.Bopp

tadqiqotlarining yangiligidir. U shu bilan qiyosiy-tarixiy metodning asosini yaratdi.

F.Bopp 1833-1852 yillarda uch tomдан iborat bo`lgan «Sanskrit, zend, arman, grek, lotin, litva, eski slavyan, got va nemis tillarining qiyosiy grammatikasi» nomli asosiy asarini e`lon qildi. Bu asarda sanskrit tiliga asoslangan holda ayrim grammatik formalarning taraqqiyotini va ularning dastlabki manbalarini aniqlash mumkin, degan fikrni ilgari surdi.

F.Bopp o`z ta`limoti, asarlari bilan o`sha davrda ma`lum bo`lgan barcha hind-Evropa tillarining qarindoshligini isbotlab berishga erishdi. Uning izlanishlaridan hali u davrda ochilmagan, noma`lum bo`lgan xet, toxar kabi tillargina chetda qoldi. F.Bopp tilshunoslikka hind-Evropa tillari degan terminni ham olib kirdi.

U o`z tadqiqotlarida, asosan, morfologiya bilan shug`ullandi, fonetika, sintaksis-gap shakllari, qo`llanishi, gap tuzilishi kabi masalalarga e`tibor bermadi.

F.Bopp tillarning qarindoshligi masalasida ham jiddiy xatolarga yo`l qo`ydi. Ya`ni u kichik Polineziya va janubiy Kavkaz tillarini ham asossiz ravishda hind-Evropa tillariga kiritdi.

Rasmus Rask. F.Bopp bilan deyarli bir vaqtda, ammo unga mutlaqo bog`liq bo`lmagan holda hind-Evropa tillarining qiyosiy-tarixiy tadqiqi bilan daniyalik buyuk tilshunos prof. Rasmus Xristian Rask ham shug`ullandi.

R.Rask 1811 yilda «Island tili bo`yicha qo`llanma» nomli birinchi ishini e`lon qildi. Ushbu tadqiqotidayoq F.Boppdan ham oldin grammatik ko`rsatkichlarni, ayniqsa, qo`shimchalarni qiyoslashning muhimligini aytib o`tdi. Ayni vaqtda u, Bopp g`oyalarini to`ldirgan holda, leksik qiyoslashga ham katta ahamiyat berdi va bu jarayonda dastavval eng zaruriy tushunchalar, hodisalar va predmetlar bilan bog`langan leksikani hisobga olinishini to`g`ri ta`kidladi.

1818 yilda R.Raskning «Qadimgi shimol tili sohasidagi tadqiqot yoki island tilining kelib chiqishi» nomli asosiy asari e`lon qilindi. U tadqiqotda german, litva, slavyan, lotin va grek tillarining qarindoshligini isbotlab berdi.

Ushbu asarning 2-qismi «Frakiy tili haqida» nomi bilan 1822 yilda nashrdan chiqdi. Ishda island tilining o`rnini belgilagan holda uning got tillari guruhiga va frakiy (grek va lotin) tillariga bo`lgan munosabatini o`rganadi.

R.Rask asarlarida so`zlarning o`z ma`nolarini o`zgartirishi mumkinligiga e`tibor beradi. Shuningdek, tub va o`zlashgan so`zlarning o`ziga xos xususiyatlarini qayd etadi, lisoniy hodisalarni tadqiq qilishda so`zni mukammal morfologik tahlil qilish lozimligini tavsiya qiladi.

U boltiq tillari slavyan tillari bilan ma`lum bog`liqlikka ega bo`lsa-da, ammo ayni tillar hind-Evropa tillarining mustaqil shahobchasi, tarmog`i hisoblanadi, degan haqqoniy fikrni birinchi bo`lib ilgari suradi.

R.Rask, F.Boppdan farqli, hind-Evropa tillarini boshqa til oilalari (masalan, kavkaz-yafetik tillari va Indoneziya tillari) bilan qorishtirmaydi. Shuningdek, u o`z tadqiqot-larida sanskrit tiliga murojaat qilmaydi.

Xullas, R.Rask tilshunoslik tarixida qiyosiy-tarixiy metodning va germanistika fanining asoschilaridan biri sifatida faxrli o`rinni egallaydi.

Yakob Grimm. Mashhur nemis tilshunosi Yakob Grimm (1785-1863) qiyosiy-tarixiy metod yordami bilan german tillarini tadqiq qildi. Ya.Grimmning to`rt tomdan iborat «Nemis grammatikasi» asari tilshunoslik tarixida muhim o`rin tutadi. U ushbu salmoqli asarida nemis tili tarixiy grammatikasini boshqa barcha german tillari bilan qiyoslagan holda beradi.

Asar 1- tomining birinchi nashri 1819 yilda, mazkur tomning butunlay, tubdan o`zgargan ikkinchi nashri 1822 yilda chop etiladi. Ayni tomdan german tillarining tarixiy fonetikasi hamda german tillaridagi undoshlarning siljishi, «ko`chish» qonuni o`rin olgan. Ya`ni Ya.Grimm (R.Rask, Ya.Bredsdorflar kabi) undoshlarning siljishini isbotlab beradi. Masalan, hind-Evropa tillarining nafas tovushlari (yoki nafas bilan aytiladigan tovushlar) yoki portlovchi undoshlar bh, dh, gh – german tillaridagi b, d, g tovushlariga o`zgargan-siljigan, ko`chgan yoki hind-Evropa

tillariga oid b, d, g – german tillarida r, t, k ga; hind-evropacha r, t, k – germancha f, th, h ga siljigan, ko`chgan, o`tgan.

Ushbu jarayon fonetik qonunlarning tan olingan dastlabki, birinchi namunasi edi. «Nemis grammatikasi» asarining barcha tomlari 1837 yilda yakunlandi.

Ya.Grimmning «Nemis tili tarixi» asari esa 1848 yilda e`lon qilinadi. U jamiyat tarixini o`rganishda tilning asosiy, eng muhim manba ekanligini aytadi va tilni u yoki bu xalqning madaniy-tarixiy taraqqiyotining mahsuli deb hisoblaydi. Shunga ko`ra Ya.Grimm «Bizning tilimiz bizning tariximizdir» degan g`oyani ilgari suradi. Haqiqatan ham – shunday Ya.Grimm ushbu asarida «Xalqlar haqida suyaklar, qurollar va mozorlarga qaraganda jonliroq guvoh bor. Bu tildir», deydi.

Ya.Grimm «Nemis lug`ati» asarida (birinchi tomi 1854 yilda, oxirgi tomi 1960 yilda e`lon qilindi) nemis shoiri Lyuterdan tortib Gyotegacha bo`lgan nemis tili leksikasini qamrab olishga, ko`rsatib berishga harakat qildi.

Aleksandr Xristoforovich Vostokov. Taniqli rus tilshunos olimi, akademik (1841) A.Vostokov (1781-1864) tug`ma soqov bo`lib, Sankt-Peterburgdagi Rumyancev muzeyi kutubxonasiga boshchilik qilgan.

A.Vostokov slavyan tili materiallari asosida tadqiqot ishlarini olib boradi. U, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri hisoblanadi.

Olim «Slavyan tili haqida mulohazalar» (1820), «Rus grammatikasi» (1831), «Viloyat buyuk rus tili tajribasi» (1852) «Cherkov slavyan tili lug`ati» (1858-1861) kabi qator e`tiborga loyiq ishlarni yaratdi.

A.Vostokov tadqiqotlari yangi boy faktik materiallarga asoslangan bo`lib, slavyan tilining taraqqiyotiga katta ta`sir ko`rsatdi. Shuningdek, qiyosiy-tarixiy metodning qat`iy qaror topishiga ham imkon yaratdi.

A.Vostokovning 1820 yilda e`lon qilgan «Slavyan tili haqida mulohazalar» maqolasi unga katta shuhrat keltirdi. Olim bu asarida slavyan filologiyasiga oid masalalarga to`xtalib, hind-Evropa tillarining slavyan tillari oilasiga mansub rus tilining eski

slavyan, polyak va serb tillariga boʻlgan munosabatini aniqlaydi, izohlaydi.

A.Vostokovning qayd etilgan maqolasi tarixiy fonetika sohasidagi dastlabki ish hisoblanadi.

A.Vostokov 1842 yilda «Rumyancev muzeyidagi rus va slavyan qoʻlyozmalarining tasviri» nomli koʻp yillik mehnatining natijasini eʼlon qiladi. Ushbu tadqiqotida eski slavyan tilining shahobchalari boʻlgan bolgar, serb, rus va janubiy rus (ukrain) tillarini izchillik bilan farqlaydi. Bu esa amaliyotda eski slavyan tilining taraqqiyoti va undagi oʻzgarishlarni davrlashtirishga, yaʼni qadimgi (IX-XIV), oʻrta (XV-XVI) va yangi davrlarga boʻlishga imkon beradi.

A.Vostokov slavyan tillariga tarixiylik nuqtai nazardan yondashishni ilk bor boshlab bergan olimdir. U tarixiy principga amal qilgan holda eski slavyan tilidagi burun unlilarini aniqlaydi, ayrim harflarning talaffuzini belgilaydi, soʻz turkumlarining (masalan, sifat, ravishdosh-larning) paydo boʻlish vaqti bilan bogʻliq ayrim fikrlarni bayon qiladi.

Xullas, Rossiyada qiyosiy-tarixiy tadqiqotlar, slavyan tillari oilasiga mansub tillarni oʻrganish, ayni tillarni qiyosiy-tarixiy metod asosida tadqiq qilish, ularni davrlashtirish kabilar dastavval akademik A.X.Vostokov nomi bilan bogʻliqdir.

Hind-Evropa tillarini qiyosiy-tarixiy oʻrganishning birinchi davri, aytilganidek, qiyosiy-tarixiy metodning yaratilishi va umumiy tilshunoslik fanining asoslanishi boʻldi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Т.А.ААмирова, Б.А.Олховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по лингвистики. М., 1975.
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
3. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. М.,1956.
4. Н.А.Кондрашов. История лингвистичевких учений. М.,1979.
5. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
6. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.

7-ma'ruza

Vilgelm fon Gumboldt va umumiy tilshunoslikning vujudga kelishi

Reja:

1. V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslikning asoschisi sifatida.
2. V.Gumboldt tilning tabiati haqida.
3. V.Gumboldtning til antinomialari.

Asosiy tayanch tushunchalar: V.Gumboldtning “til falsafasi”; «Yava orolidagi kavi tili haqida»; til antinomialari; til - faoliyat, nutq - faoliyat mahsuli, tilning ichki formasi, tilning tashqi formasi haqida; til xalq ruhining tashqi ko`rinishi; til jamiyat rivojining asosiy belgisi.

Germaniyaning eng buyuk olimlaridan biri bo`lgan V.Gumboldt (1767-1835) har tomonlama bilim sohibi edi. U tilshunoslik, adabiyot nazariyasi, falsafa, davlat huquqi, siyosat va diplomatik faoliyat bilan shug`ullanadi, Berlin universitetining asoschisi hamda davlat arbobi hisoblanadi.

V.Gumboldtning til bilimi nihoyatda keng bo`lib, ulkan olim nafaqat hind-Evropa tillarini bilar, balki dunyoning boshqa tillari - bask tilidan tortib, Amerikaning kichik Polineziya va mahalliy aholisining (indeeslarning) tillari haqida ham chuqur bilimga, ma`lumotga ega edi.

V.Gumboldt asarlari, g`oyalari, koncepciyalari bilan umumiy nazariy tilshunoslikka asos soldi. Buyuk olim tilshunoslikning, idealistik ruhda bo`lsa-da, qator eng muhim va murakkab muammolarini hal qilib berdi, ta`limotlar yaratdi. Shu tufayli u jahon tilshunosligining keyingi taraqqiyotiga juda katta ta`sir ko`rsatdi.

Qiyosiy-tarixiy metodning asoschilaridan biri bo`lgan F.Bopp uni hurmat bilan tilga olsa, G.Shteyntal, A.Shleyxer, K.Fosler, A.Pott, G.Kursius, A.Potebnya, B.de Kurtene kabi taniqli va mashhur tilshunoslar o`zlarini uning shogirdi deb hisoblaganlar.

Agar F.Bopp umumiy, nazariy g'oyalardan, qarashlardan chetlashib, asosan, faktlar yig'ish, ularni qiyoslash, ular orasidagi munosabatlarni, bog'liqliklarni aniqlash bilan shug'ullangan bo'lsa, V.Gumboldt nazariy, falsafiy g'oyalar bilan, tilning ilmiy nazariyasini yaratish bilan mashg'ul bo'ldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtning tilshunoslikdagi ahamiyatini, o'rnini I.Kant va Gegellarning jahon falsafasi taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'siri bilan qiyoslash mumkin.

V.Gumboldtning umumiy tilshunosligini til falsafasi deb aytish mumkinki, bu falsafa eng oliy lisoniy umumlashmalarni va uzoq davrlarda ham tilshunoslik rivojiga jiddiy ta'sir ko'rsatadigan xulosalarni qamrab oladi.

V.Gumboldt til falsafasini tiklab, uning obro'-e'tiborini ko'tardi va ayni falsafaga butunlay yangi yo'nalish berdiki, bu yo'nalish qiyosiy-tarixiy metod bilan zich bog'langan holda, uning asosida yuzaga keldi. Aniqrog'i, V.Gumboldtgacha bo'lgan nazariyalar bo'sh, mustahkam asosga ega bo'lmagan, shunchaki, yuzaki nazariyalar edi. V.Gumboldt esa tilning ilmiy nazariyasini, til falsafasini til hodisalariga qiyosiy-tarixiy metodni qo'llash asosida qurdi, yaratdi. Natijada uning ta'limoti, lisoniy qarashlari tilshunoslik fanining taraqqiyotiga uzoq yillar davomida samarali xizmat qildi.

V.Gumboldt 1820 yilda Berlin akademiyasida «Tillar taraqqiyotining turli davrlarida ularni qiyosiy-tarixiy o'rganish haqida» degan mavzuda ma'ruza qiladi. Ushbu mavzudagi ma'ruza uning tilga oid dastlabki tadqiqoti bo'lib, muallif unda til haqida alohida, mustaqil fan yaratish zarurligi g'oyasini o'rta tashlaydi va uni asoslab beradi.

Shuningdek, olim ma'ruzasida qarindosh va qarindosh bo'lmagan tillarning tipologik qiyosiy grammatikasini yaratish tarafdori bo'lib chiqadi. U o'zigacha bo'lgan, ya'ni har bir tilning o'ziga xosligini, mustaqilligini tan olmaydigan, barcha dunyo tillarini tayyor mantiqiy jadvallarga majburan kiritishga intiluvchi deduktiv umumiy grammatikani – Por Royal` grammatikasini inkor qiladi. V.Gumboldt turli tillardagi aynan bir tushunchani -

fikrni ifoda etishning, etkazishning turlicha usullarini aniqlashga intiladi.

V.Gumboldt hayotining oxirgi yillarida o'zining eng muhim uch tomli «Yava orolidagi kavi tili haqida» nomli salmoqli asari ustida ish olib boradi. Bu asar uning vafo-tidan so'ng akasi A.Gumbolddomonidan 1836-1840 yillarda nashr qilindi.

V.Gumboldtning qayd etilgan tadqiqotlarining bevosita nazariya bilan bog'liq kirish qismi nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Ishning kirish qismi «Inson tili tuzilishining har xilligi va uning inson naslining ma'naviy taraqqiyotiga ta'siri» deb nomlanib, turli tillarga - 1859 yilda esa rus tiliga tarjima qilinadi.

V.Gumboldtaynan mana shu asarida, ayniqsa, uning kirish qismida o'zining tilga bo'lgan nazariy - falsafiy qarashlarini mukammal bayon etadi.

U tadqiqotlarida tilga aloqa vositasi sifatida, predmetlarni anglatish vazifasini bajaruvchi sifatida baho berdi. Ayni vaqtda olim tilning murakkab o'zaro qarama - qarshi xu-susiyatlardan iborat ko'p jihatli hodisa ekanligini qayd etadi.

V.Gumboldt tilni mukammal o'rganishda, unga xos belgi-xu-susiyatlarni, boshqa hodisalar bilan aloqasini, o'ziga xosli-gini aniqlash va ochishda antinomiya metodini, ya'ni o'zaro zid, qarama-qarshi qo'yish usulini qo'llaydi. U ushbu usul orqali tilga xos xususiyatlarni, uning eng muhim jihatlarini birma-bir bayon etadi. Shuningdek, til nazariyasi haqidagi mukammal ta'limotlarni, g'oyalarni yaratadiki, bu ta'limot va g'oyalar nazariy tilshunoslikning taraqqiyotida yangi-yangi qarashlarni ochishda xizmat qildi. Til va tilga yondash hodisalarining, til bilan bevosita aloqador, bog'liq jarayonlarning o'zaro dialektik munosabatda ekanligi ma'lum bo'ldi.

Xullas, V.Gumboldtning tilni o'rganish jarayonida belgilagan, qayd etgan antinomiyasi – til hodisalariga dialektik zidlik asosida yondashishi jahon tilshunosligi lisoniy tafakkur taraqqiyotida juda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

V.Gumboldtning til antinomiyasi (o'zaro zidligi va bir-ligi) quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Ijtimoiylik (sociallik) va alohidalik (individuallik) antinomiyasi. Ya`ni til bir vaqtning o`zida ham ijtimoiy, sotsial, ham alohida, individual hodisa. Til bir vaqtning o`zida ham yakka, alohida shaxsga, ham ko`p shaxsga, umumga tegishli. Tilning ijtimoiyligi jamiyat bilan, shaxslar bilan - xalq mahsuli sifatida belgilansa, tilning alohidaligi bir shaxs bilan, yakka individ bilan - ayrim shaxs mahsuli sifatida belgilanadi.

Alohida shaxslar o`zlarigacha bo`lgan avlodlar, xalqlar tomonidan yaratilgan lisoniy mahsulotdan, «hosil»dan foydalanadi.

Demak, yuqorida aytilganlardan tildagi umumiylik va xususiylik dialektikasi, antinomiyasi namoyon bo`ladi.

2. Til va tafakkur antinomiyasi. Til tafakkursiz, tafakkur esa tilsiz mavjud emas. Biri ikkinchisini taqozo qiladi, talab qiladi. Inson hayotida, insonning lisoniy va aqliy faoliyatida til va tafakkur alohida, yakka holda mavjud emas, ular birgalikda, o`zaro bog`liqlikda «yashaydi», insonga xizmat qiladi. Ayni vaqtda ularning har biri o`ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, bundan til va tafakkurning dialektik munosabati - o`zaro ajralmasligi, bog`liqligi va shu bilan birga ichki zidligi, qarama - qarshiligi g`oyasi kelib chiqadi. Tilning (tovushning) moddiyligi, tafakkurning esa psixik hodisaligi ma`lum bo`ladi.

Til va tafakkurning dialektik birligi, ajralmasligi birining ikkinchisiz mavjud emasligida, biri, tabiiy ra-vishda, ikkinchisini talab qilishida, biri ikkinchisi orqali namoyon bo`lishida; ularning dialektik zidligi, ichki qarama-qarshiligi esa tilning moddiy, «tashqi» hodisaligida, tafakkurning esa ruhiy, «ichki» hodisaligida ko`rinadi. Ya`ni til ham, tafakkur ham muayyan bir butunlikning o`zaro ajralmas va ayni vaqtda o`zaro zid, qarama-qarshi ikki tomonidir.

3. Til va nutq antinomiyasi. Til muayyan sistemadir, «organik butunlikdir». Shuningdek, u nutqiy faoliyatning alohida aktidir (harakatidir). Boshqacha aytganda, til nutqiy faoliyatning alohida aktlar (harakatlar) ko`rinishidagi voqe bo`lishidir. Til ayrim nutq aktidan farq qiladi va ayni vaqtda u nutq aktida, jonli nutqda mavjud bo`ladi, yashaydi.

Til - faoliyat, nutq - faoliyat mahsuli, tilning voqelanishi, namoyon bo'lishidir. Demak, til faoliyati til va nutqdan tashkil topadi. Til faoliyatida til va nutq ajratiladi, farqlanadi.

V.Gumboldtning til va nutq antinomiyasi, ularning farqlanishi, til va nutqning dialektik munosabatda olinishi tilshunoslik taraqqiyotiga qo'shilgan juda katta hissa bo'ldi.

4. Nutq va tushunish antinomiyasi. Til va nutq antinomiyasiga bevosita aloqada bo'lgan ushbu dialektik bog'liqlikda, «birlikda» nutq va uni tushunish, aslida, til faoliyatining turli shakllaridir, nutqiy faoliyatning ikki tomonidir. Ya'ni so'zlar individ nutqidagina - nutq faoliyatidagina muayyan aniqlikka, ma'noga ega bo'ladi.

Nutq tashqi, bevosita ta'sir qiluvchi, moddiy faoliyat bo'lsa, nutqni tushunish esa ichki, ruhiy faoliyatdir.

5. Til holati va taraqqiyoti antinomiyasi. Tilning statikligi (turg'unligi) va dinamikligi (harakatchanligi) antinomiyasi. Til taraqqiyotining tugallanganligi va til taraqqiyotining to'xtovsizligi antinomiyasi. Til tugal tashkil topgan va ayni vaqtda doimiy rivojlanayotgan hodisa, jarayondir. Har bir avlod tilni tayyor holda oldingi avloddan qabul qiladi. Bu jihatdan til tayyor holdagi - tashkil topishiga ko'ra tugallangan hodisadir. Shuningdek, til doimo ijodiy, taraqqiyotdagi, yangilanishdagi, «o'sishdagi», yangi - yangi birliklarning, shakllarning paydo bo'lishidagi «qaynayotgan» jarayondir.

6. Tildagi ob'ektivlik va sub'ektivlik antinomiyasi. Til ob'ektiv, ayni vaqtda sub'ektivdir.

Til o'zining haqiqiy «hayotini» insonlar orasida qo'llanishidagina topsada, ammo uning mavjudligi, «hayotiyligi» alohida shaxslarga bog'liq emas. U jamiyatning aloqa quroli sifatida ob'ektiv mavjud. Til bir vaqtning o'zida insonga ham bog'liq, ham bog'liq emas. Bir tomondan inson tilni an'anaga ko'ra qabul qilsa, o'zlashtirsa - ob'ektiv ravishda, ikkinchi tomondan, uning o'zi doimo tilni yaratadi, yangidan «quradi», barpo qiladi. Har gal individ nutqida til birliklari, vositalari, til «xom ashyosi» harakatga keladi, jonlanadi – sub'ektiv ravishda.

7. Fikrni obyektivlashtirish va fikrni rag`batlantirish antinomiyasi. Ushbu antinomiyada til tinglovchi fikrini ob`ektivlashtiruvchi va rag`batlantiruvchi, yuzaga keltiruvchi kuch, sabab sifatida namoyon bo`ladi.

Til sub`ektda paydo bo`lgan fikrni obyektivlashtiradi, reallashtiradi, umumga etkazadi – ta`sir qiluvchi kuchga aylantiradi. Fikrni ob`ektivlashtirish jarayoni fikrni o`zgalarga etkazish imkoniyatini beradi, yaratadi. Ammo ayni vaqtda har bir nutq, har bir fikrni ifodalash sub`ektivdir. Nutqni qabul qiluvchi, idrok qiluvchi shaxs – tinglovchi nutqni go`yoki qaytadan o`zida yaratadi.

V.Gumboldt asarlarida tilning so`z va grammatik qoidalardan iboratligini, til birligi bo`lgan so`zning esa tushunchani ifodalaydigan belgi, ramz ekanligini to`g`ri qayd etadi.

U har bir xalqning tilida o`sha xalqning tarixi, madaniyati va, umuman, uning butun ruhiy dunyosi namoyon bo`lishini ta`kidlaydi.

V.Gumboldt lisoniy ta`limotining eng muhim nuqtalaridan biri til shakli (formasi) haqidagi ta`limot yoki, boshqacha aytganda, tilning ichki tuzilishi haqidagi nazariyadir.

V.Gumboldt ta`limotiga ko`ra til formadir (shakldir). U til formasining bir qancha xususiyatlarga ega ekanligini aytadi. Shulardan biri til formasining nutq tovushlaridan tashkil topishidir. Ya`ni nutq tovushlari tilning formasini hosil qilishidir. Yana biri til formasining sistema sifatida namoyon bo`lishidir. Ya`ni har bir til elementi, birligi boshqa elementga ko`ra mavjuddir, u bilan o`zaro bog`liqdir, aloqadordir. Shuningdek, til formasi ikki jihatning, ikki tomonning: moddiy va ruhiy, tashqi va ichki tomonlarning birligidan, bog`liqligidan iboratdir.

Tilning tashqi formasi tilning materiyasi, xom-ashyosidir, uning tovush sistemasidir. Aytilganidek, nutq tovushlari tilning shaklidir.

Nutq tovushlari muayyan ma`no ifodalovchi til birliklarini hosil qilishda qo`llanadigan, ishlatiladigan shaklidir.

Tilningn ichki formasi til strukturalarining tashkil qilinish, fikrni tilda ob`ektivlashtirish usulidir, xalq ruhining ifodasidir.

V.Gumboldt tilning ikki formasi haqidagi ta'limotida ichki formani xalqning ruhi bilan bog'laydi. Ya'ni ichki forma xalq ruhining qandayligini ko'rsatadi hamda so'z orqali ifodalanadigan ma'nodir.

V.Gumboldt fikricha, xalqning tili uning ruhidir va xalq ruhi uning tilidir.

V.Gumboldtning ichki forma haqidagi ta'limotining xatosi shunda ediki, u tilning ichki formasini (shaklini) faqat milliy ruh bilan, xalq ruhi bilan va mutlaq g'oya bilan bog'laydi. Ya'ni u tillarning milliylik xususiyatini alohida tillarning konkret tarixiy taraqqiyotiga bog'liq shart - sharoitlar bilan, xalq tarixi bilan, tilni yaratuvchi, uni o'zida tashuvchi, undan foydalanuvchilar bilan bog'liq holda tushuntirmaydi. Balki tilning ichki formasini, tillarning milliylik xususiyatini mavjud bo'lmagan, etarli darajada aniqlanmagan, o'rganilmagan ruhiy ibtidoiylarning namoyon bo'lishi bilan tushuntiradi. Aniqrog'i, V.Gumboldt nemis faylasufi I.Kant kabi ongni, ruhni alohida mavjud bo'lgan ibtido deb, biladi va uni ob'ektiv mavjud bo'lgan moddiy tabiatga bog'liq bo'lmagan hodisa deb, izohlaydi. Shu ta'limotdan kelib chiqib, u tilni ruhning butun majmuidan iborat deb, ta'riflaydi va til ruhga xos bo'lgan qonunlar asosida rivojlanadi, deb biladi. Uning fikricha, tilda xalqning ma'naviy qiyofasini aks ettiradigan ma'lum bir dunyoqarash ifodalanadi. Boshqa tilni o'rganish bilan go'yo dunyoqarash ham o'zgaradi. Shu fikr asosida V.Gumboldt tilning «ichki formasi» haqidagi ta'limotini yaratadi. «Ichki forma», uning fikricha, bir tomondan, xalqning ruhi qandayligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, so'z yasalishi, shakllanishi jarayonida ifodalanadigan ma'nodir.

V.Gumboldt nutq tovushlarini til formasi deb, so'zning nutqda qo'llangandagi qiyofasini so'zning grammatik formasi deb, ta'riflaydi. Uning bu fikrlari hamda «ichki forma» haqidagi ta'limoti, ayni ta'limotning idealistik jihatlari olib tashlansa, ushbu fikrlar umum tilshunoslikda hozir ham diqqatga sazovordir.

Aytish mumkinki, XIX asr tilshunoslik tafakkuri, taraqqiyoti V.Gumboldtning lisoniy nazariyalari asosida taraqqiy qildi. Uning

ko'pgina lingvistik g'oyalari XIX va XX asr tilshunosligining rivojiga jiddiy ta'sir qildi.

Xullas, F.Bopp, R.Rask, Ya.Grimm, A.Vostokovlar qiyosiy - tarixiy tilshunoslik va bu tilshunoslikning ilmiy-tadqiqot usuli bo'lgan qiyosiy-tarixiy metodga asos solgan bo'lsalar, V.Gumboldt umumiy nazariy tilshunoslik faniga, uning mustaqilligiga, til falsafasiga asos soldi.

Hind – Evropa tilshunosligining XIX va XX asrning boshlaridagi taraqqiyot davrida Vilgelm Gumboldt g'oyalarining ta'siri natijasida umum tilshunoslikda muayyan ta'limotlar, yo'nalishlar maydonga keldi. Bu ta'limotlar jahon tilshunosligida naturalizm (A.Shleyxer ta'limoti) va psixologizm (G.Shteyntal ta'limoti) va boshqa nomlar ostida namoyon bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ya.V.Loya. Istoriya lingvisticheskix ucheniy. M., 1968.
2. N.A.Kondrashov. Istoriya lingvisticheskix ucheniy.M., 1973.
3. V.I.Koduxov. ObShee yaziukoznanie. M., 1974.
4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
5. T.A.Amirova, B.A.Ol'xovikov, Yu.V.Rojdestvenskiy. Ocherki po istorii lingvistiki. M., 1975.
6. N.A.Baskakov, A.S.Sodiqov, A.A.Abduazizov. Umumiy tilshunoslik T., 1979.

Ikkinchi bosqich

(A.Shleyxer – G.Shteyental bosqichi)

Tilshunoslik taraqqiyotidagi birinchi davrning ikkinchi bosqichi Avgust Shleyxer va Geyman Shteyental` nomlari va ularning ta'limotlari bilan bog'lanib, ayni bosqich XIX asrning taxminan 50-60 yillarini o'z ichiga oladi.

8-ma'ruza

Tilshunoslikda naturalizm oqimi.

Reja:

1. Avgust Shleyxer naturalistik ta'limoti xususida.
2. Avgust Shleyxer dunyo tillarini tipologik tasnifi haqida.

3. A.Shleyxer til “hayoti”ning ikki davri haqida.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Til jonli organizm, biologik hodisa sifatida; ichki va tashqi lingvistika haqida, tilning analitik va sintetik qurilishi.

Umumiy nazariy tilshunoslikning – til falsafasining asoschisi boʻlgan V. Gumboldt tomonidan tilning sistema sifatida talqin qilinishi, tilning organizm, organik bir butunlik sifatida berilishi A. Shleyxer, F. De Sossyur, Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning taʼlimotlariga taʼsir qildi, ularning lisoniy gʻoyalari kuzatildi.

XIX asrning oʻrtalarida Evropa tilshunosligida naturalizm oqimi paydo boʻldi. Ushbu oqimning mashhur vakili nemis olimi Avgust Shleyxer (1821-1863) edi.

A.Shleyxer tilshunoslikdan tashqari botanika va falsafa kabi fanlarni ham oʻrgandi. U dastlab Bonn, soʻngra Praga, Ien universitetlarining dotsenti va professori sifatida maʼruzalar oʻqidi, 1858 yilda Rossiya fanlar akademiyasining muxbir aʼzosi boʻldi.

A.Shleyxer hind-Evropa tillarining umumiy masalalari bilan shugʻullandi, Litva tilini oʻrganib, jonli nutq boʻyicha tadqiqotlar olib bordi, xalq ogʻzaki ijodiga oid materiallar toʻpladi. U, shuningdek, qiyosiy – tarixiy va tipologik yoʻnalishda german, slavyan, boltiq tillari bilan ham shugʻullandi. A.Shleyxer tillarni qiyosiy oʻrganishda tovushlarning qonuniy oʻzgarishlariga eʼtibor berishni talab qildi. U fonetikani fonologiya deb atadi va soʻzda tovush, shakl hamda funksiyani farqladi.

Olim ayni vaqtda umumnazariy fikrlarni ham ilgari suradiki, bu fikrlar tilshunoslardan tomonidan eʼtibor bilan qabul qilindi. Ushbu fikrlar tovush qonuni, analogiya, tilning sistem xarakterga egaligi, soʻzning shakli va vazifasi haqidagi gʻoyalar bilan bogʻlanadi. A.Shleyxerning mazkur nazariy qarashlari «Nemis tili» (1860) asarida bayon qilinadi.

A.Shleyxer hind – Evropa tillarining bitta bobotildan kelib chiqqanligi gʻoyasini ilgari surdi. U hind – Evropa tillarining taraqqiyotini «shajara daraxti» jadvali orqali tushuntirdi. Yaʼni,

uning fikricha, qachonlardir hind – Evropa bobotili mavjud boʻlgan, uning tarqalib ketishidan hozirgi hind – Evropa tillari kelib chiqqandir.

A.Shleyxerning eng mashhur asari «Hind – german tillari qiyosiy grammatikasining kompendiumi»dir (1861). Bu asar oʻtgan yarim asr davomida hind – Evropa tillarini qiyosiy oʻrganishning yakuni sifatida maydonga keldi va 15 yil ichida toʻrt marta nashr qilindi.

Kompendiumda A.Shleyxer hind – Evropa tilini (bobo tilni) qayta tiklab, uning har bir shoxobchasi qanday rivojlanishini koʻrsatmoqchi boʻldi.

Umumiy tilshunoslikda A.Shleyxer dastavval naturalistik oqimning yoʻlboshchisi, tashkilotchisi sifatida tan olinadi. Uning naturalistik falsafasi «Darvin nazariyasi va til haqidagi fan» (1863) hamda «Insonning tabiiy tarixi uchun tilning ahamiyati haqida» (1865) kabi asarlarida oʻz ifodasini topgan.

A.Shleyxer naturalizmining – naturalistik falsafasining mohiyati uning tilni jonli, tabiiy organizm sifatida tushunishida koʻrinadi. U tilni jonli organizmlar kategoriyasiga kiritadi. Aniqrogʻi, A.Shleyxer tilning hayoti boshqa barcha jonli organizmlar – oʻsimliklar, hayvonlar hayotidan jiddiy farq qilmaydi. Tillar ham ular kabi oʻsib rivojlanadigan etuk davrga, soʻngra esa oʻsishning eng yuqori darajasiga etgan nuqtasidan ebt a sari uzoqlashib, qariydigan davriga ega boʻladi, deydi.

A.Shleyxerning tilga naturalistik qarashi – biologizmi, ayniqsa, Ch.Darvinning «Turlarning paydo boʻlishi va tabiiy tanlash» (1859) nomli eng muhim asarining eʼlon qilinishi bilan yana ham kuchaydi. «Tillar, -deydi Shleyxer, - insonning xohishidan tashqari paydo boʻlgan, oʻsgan va maʼlum qonunlar asosida rivojlanadigan tabiiy organizmdir. Ular oʻz navbatida qariydi va oʻladi». «Tillar tovush materiyasidan tashkil topgan tabiiy organizmlardir... tillarning oʻsishi maʼlum qonuniyatlar asosida yuz beradi».

Taʼkidlash lozimki, tilga nisbatan «jonli organizm» birikmasining qoʻllanishi aslida Shleyxergacha ham mavjud boʻlgan. Masalan, XVIII asr mutaffakirlari, ayniqsa, V.Gumboldt

tilni to'xtovsiz o'zgarib boruvchi sistema sifatida yoki jonli organizm sifatida tushuntiradi. Ammo olim bu o'rinda tilga nisbatan organizm tushunchasini biologik ma'noda emas, balki falsafiy ma'noda qo'llaydi. Ya'ni til o'lik mexanizm, alohida til belgilarining mexanik birlashuvi emas, balki doimo rivojlanadigan, o'zaro bog'liqlikda bo'lgan sistemadir.

A.Shleyxer organizm terminini tilga bog'liq holda to'g'ri ma'noda – biologik ma'noda talqin qiladi va shu o'rinda xatoga yo'l qo'yadi. U tilning ijtimoiy ahamiyatiga etarli e'tibor bermaydi. Haqiqatda esa prof. S.Usmonov aytganidek, «Tillar tug'ilmaydi, balki urug' tilidan qabila tiliga, qabila tilidan elat (xalq) tiliga, undan esa millat tiliga tomon taraqqiy eta boradi. Bu tarixiy jarayonda ayrim urug', qabila va elat tillari boshqa tillarga aralashib, singib ketishi ham mumkin. Bunday tillarni o'lik tillar deb atashadi. Ammo o'lik til organizm kabi butunlay o'lmaydi, uning elementlari boshqa tilda ma'lum darajada saqlanib qoladi». Boshqacha aytganda, tillar ham paydo bo'ladi, taraqqiy qiladi va ba'zan «o'ladi». Ammo bu «o'lim» biologik emas, balki ijtimoiy – tarixiy xarakterga ega. Til «o'ladi», qachonki shu tilda so'zlashuvchi jamiyat, xalq yo'q bo'lib ketsa.

O'z davrida qator tilshunos olimlar: Madvig (1842), Maks Myuller (1861), Potebnya (1862), Boduen de Kurtene (1871) tilni jonli organizm deb atalishiga, tilni biologik ma'nodagi organizm bilan tenglashtirilishiga qat'iy qarshi chiqadilar va shunday fikrlarni qat'iy tanqid ostiga oladilar. Jumladan, «Til organizm emas» (Boduen), «Tilni organizm deb atash, demak, u haqda hech narsa demaslikdir» (Potebnya). «Organizm mustaqil yashaydi, so'z esa faqat inson bilan bog'liq holda uning nutq a'zosi orqali yashaydi» (Potebnya) va boshqalar.

Demak, til – tabiiy organizm emas, balki u ijtimoiy hodisa. Tillar shu tillardan foydalanuvchi jamiyat bilan, xalq bilan birga paydo bo'ladi va taraqqiy qiladi. Til yo'q bo'lishi, «o'lishi», aloqa quroli sifatida qo'llanmasligi mumkin, agar shu tilning egasi bo'lgan jamiyat, xalq yo'q bo'lsa yoki boshqa tilga o'tsa, boshqa tilni aloqa quroli sifatida qabul qilsa. Binobarin, u – til aloqa quroli sifatida o'z vazifasidan butunlay «ozod bo'ladi».

A.Shleyxer ta'limotida naturalizmdan tashqari yana tilning «hayoti» va taraqqiyotidagi ikki davr haqidagi muvaffaqiyatsiz, asossiz farazlar, g'oyalar ham bo'lgan. Ya'ni A.Shleyxer til hayotida ikki davrni ajratadi; 1) taraqqiyot davri (tarixgacha bo'lgan davr) va 2) inqiroz davri (tarixiy davr). Aniqrog'i, u tilning «hayotini», taraqqiyotini 1) tillarning rivojlanish davri va 2) tillarning inqiroz davri kabi ikki asosiy davrga bo'ladi.

Tillar taraqqiyotiga, ularning «hayotiga» bunday qarash aslida naturalizm ta'limotidan kelib chiqadi. Qolaversa, u V.Gumboldt kabi tillarning taraqqiyotini inson ruhi, psixikasi bilan bog'laydi: «Tarix va til... – bu inson ruhining birdan-bir almashtirib turadigan faoliyatidir», deydi.

Xullas, A.Shleyxerning tilning ikki davri haqidagi ta'limoti, ya'ni tilning taraqqiyoti uning inqirozi, tanazzulidir, degan g'oyasi qator tilshunoslar tomonidan tanqid ostiga olindi.

A.Shleyxer, uning ayrim xato g'oyalariga qaramasdan, o'z davrining buyuk tilshunosi edi. Uning umumiy va qiyosiy – tarixiy tilshunoslik taraqqiyotidagi, tilshunoslik tarixidagi xizmatlari nihoyatda kattadir.

A.Shleyxerning lisoniy ta'limoti, asosan, haqqoniy, materialistik edi. U o'zining «Qiyosiy – lisoniy tadqiqotlar» va «Nemis tili» asarlarida til va tafakkurni dialektik munosabatda olib, tilni «talaffuz qilingan tovushlar orqali fikr ifodalash» deb ta'riflaydi. «Til bu fikrning tovush orqali ifodalanishidir», deydi. Ayni fikrlardan til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi, «bir butunligi», ajralmas munosabatda ekanligi, shuningdek, tovushning moddiy hodisa sifatida til va nutqning materiali, moddiy asosi, moddiy «quvvati» ekanligi kabi fikrlar, xulosalar kelib chiqadiki, bu o'z davri uchun yukasak, ilg'or g'oyalar edi.

A.Shleyxerning o'z ta'limotida tilni jonli organizmga tenglashtirishi aslida tilni o'z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo'lgan ob'ekt - sistema sifatida tushunishga, shunday fikrning qaror topishiga imkon beradi, tilni sistema va struktura deb tushunishga xizmat qiladi. Shuningdek, hind – Yevropa tillarining shajara daraxti sxemasining yaratilishi hamda tillarning

morfologik tasnifining ishlab chiqilishi ham Shleyxer nomi bilan, uning lisoniy ta'limoti bilan bog'lanadi.

Xullas, A.Shleyxer ta'limotida, aytilganidek, xato g'oyalarning, qarashlarning mavjudligiga qaramay u va uning izdoshlari – naturalizm yo'nalishi, naturalizm maktabi tilga tabiiy – materialistik qarashni, g'oyani olib kirdi va tilshunoslikda til o'z tuzilishiga (strukturasiga) ega bo'lgan qismlardan iborat bir butun ob'ektdir – sistemadir, degan g'oyaning qat'iy qaror topishiga, tasdiqlanishiga xizmat qildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
2. В.И.Кодухов. Общие языкознание. М., 1974.
3. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.
4. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Олховиков, Ю.В. Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

9-ma'ruza

Tilshunoslikda psixologizm oqimi.

Reja:

1. Tilga ruhiy hodisa sifatida qarash.
2. G.Shteyntal psixologizm oqimining asoschilaridan biri sifatida.
3. A.A.Potebnya psixologizm oqimining yirik namoyandalaridan biri sifatida.

Falsafiy tilshunoslikning asoschisi bo'lgan Vilgelm fon Humboldt tomonidan tilning alohida shaxslarning ruhiy hayoti va tafakkuriga munosabati jihatidan o'rganilishi Geyman Shteyntal, Potebnya, Boduen de Kurtene kabi tilshunoslarning ta'limotlarida – umuman tilshunoslikdagi psixologik yo'nalishda davom ettiriladi. Tilshunoslikdagi psixologik oqimning –

psixologizmning eng yirik vakili, asoschisi nemis nazariyotchi tilshunos olimi Berlin universiteti professori G.Shteyntaldir (1823 – 1899). U umumiy tilshunoslik sohasida o`zini Gumboldtning shogirdi, uning g`oyalarini davom ettiruvchi deb hisoblaydi. Psixologizm sohasida esa u Iogann Gerbert (1776 – 1841) ta`limotining – ассоциатив psixologiyaning davomchisi edi. Ayni ta`limotga ko`ra narsa – hodisalar inson psixikasida o`zaro bog`liq holda bir – birlarini eslatadilar, esga tushiradilar.

Tilshunoslikdagi psixologizm oqimi naturalizumni qattiq tanqid ostida oldi. Psixologizm naturalizmdan farqli unga zid holda tilni xudoning yoki odam ruhining aksi, ko`rinishi, ifodasi deb talqin qildi. Shunga ko`ra til sof psixik, ruhiy hodisa sifatida bayon qilindi. Psixologistlar tilning taraqqiyotini alohida shaxslarning tafakkuridagi, ruhiyatidagi taraqqiyot bilan bog`liq deb hisobladilar.

Demak, tildagi hodisalarning asosida ijtimoiy hodisalar, ijtimoiy taraqqiyot – jamiyat taraqqiyoti emas, balki individual faoliyat, individual taraqqiyot, inson psixikasi, uning fikriy faoliyati yotadi, ular hal qiluvchi rol o`ynaydi.

Ana shunday g`oyalar, qarashlar bilan qurollangan psixologizm vakillari, jumladan, G.Shteyntal ta`limotidagi eng muhim g`oya nutqning individual akti insonning faoliyatidan, ijtimoiy jarayondan ajralganligidir.

G.Shteyntalning lisoniy qarashlari, ta`limoti uning quyidagi qator ishlarida bayon qilinadi. Bular «Tillarning tasnifi til g`oyasining taraqqiyoti sifatida» (1850), «Tilning paydo bo`lishi» (1851), «Grammatika, mantiq va psixologiya» (1855), «Til qurilishining eng muhim tiplari xarakteristikasi» (1860), «Psixologiya va tilshunoslikka kirish» (1871), «Gumbol`dtning tilshunoslikka oid asarlari va Gegel` falsafasi» (1848), «Falsafa, tarix, psixologiya va ularning o`zaro munosabati» (1863) va boshqalar.

Tilshunoslikdagi psixologik oqim vakillari tilni individual psixika faoliyatining maxsus mexanizmi, alohida inson ongidagi tasavvurlarning mexanizmi sifatida yoki xalq psixologiyasining

специфик namoyon bo'lishi sifatida talqin qilishlarini talab qiladilar.

Ushbu g'oyaning dastlabkisi individual psixologizm bilan bog'lanib, bunda alohida individ va uning psixikasi asos bo'lib hisoblanadi. Ushbu g'oyaning keyingisi esa ijtimoiy psixologizm bilan bog'lanadi. Ijtimoiy psixologizmning diqqat markazida xalq, jamiyat, millat turadi.

Xullas, tilshunoslikdagi psixologik yo'nalish натуралистик yo'nalish ta'limotiga qarshilik ko'rsatuvchi oqim sifatida, qiyosiy – tarixiy tilshunoslikning psixologik yo'nalishi sifatida yuzaga keldi va tilshunoslikdagi lisoniy biologizmni chetlashtirdi.

G.Shteyntal individual psixologizm vakili sifatida maydonga keldi.

G.Shteyntal lingvistik ta'limotining psixologik asosi bo'lib, I.Gerbertning ассоциатив psixologiyasi hisoblanadi. Associativ psixologiya inson ongining barcha faoliyatini tasavvurlar munosabatiga, psixik associaciylar, aloqalar mexanizmiga bog'laydi, so'zni esa tasavvurlar kompleksi bilan, associaciylar bilan bog'liq deb hisoblaydi.

Insonning psixik faoliyati fikrlash jarayoni sifatida tasavvurlar associaciyasidir, aloqasidir, bog'lanishidir.

Psixologizm tilni faqat tafakkur quroli va fikrni ifodalash vositasi sifatida belgilaydi.

Til psixologik koncepciyasining jiddiy xatosi tasavvurlar rolining oshirib yuborilishi, tushunchalar rolining esa pasaytirilishi, kamaytirilishidir. Psixologizm tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi o'ziga xosligini inkor qiladi.

Aleksandr Afanasevich Potebnya. Rossiyada tilshunoslikdagi psixologizm oqimining eng ko'zga ko'ringan yirik vakili rus va ukrain filologi A.A.Potebnyadir (1835 – 1891).

A.A.Potebnya rus, ukrain va jahon tilshunosligi fanining buyuk vakili bo'lib, slavyan va boltiq tillarining mashhur tadqiqotchisi hisoblanadi. Uning butun hayoti va ilmiy faoliyati Xar'kov universiteti bilan bog'liqdir.

1856 yilda Xarkov universitetining tarix – filologiya fakul'tetini bitirgan A.A.Potebnya universitetda qoldiriladi va

1860 yilda «Slavyan xalq poeziyasidagi baʼzi belgilar (simvollar) haqida» mavzusidagi magistrlik dissertatsiyasini yoqlaydi.

U 1863 yilda ushbu universitetning docenti unvoniga sazovor boʻladi. 1856 yilda Moskva arxeologiya jamiyatining haqiqiy aʼziligiga oʻtadi, 1875 yilda universitet professori boʻladi va shu yili Rossiya fanlar akademiyasining muxbir aʼziligiga saylanadi.

A.A.Potebnya ilmiy faoliyati davomida tilshunoslikning umumfalsafiy masalalari, umumiy tilshunoslik, sintaksis, semantika, etimologiya, fonetika, dialektologiya, adabiyot nazariyasi, folʼklor, etnografiya va boshqa muammolar bilan shugʻullanib, qator jiddiy asarlar yaratdi.

A.A.Potebnyaning eng muhim asarlari «Fikr va til» (1862) hamda IV tomdan iborat «Rus grammatikasidan lavhalar»dir (1874).

A.A.Potebnya ilmiy faoliyatining dastlabki davrlaridanoq keng qamrovli tilshunos sifatida koʻrindi. U birinchilardan boʻlib, A.Shleyxer taʼlimotiga – uning biologizmi va hind – Evropa tillari taraqqiyotining ikki davri (rivojlanish va inqiroz davri) haqidagi notoʻgʻri nazariyalarga qarshi chiqdi.

A.A.Potebnya tilni xalqning ijodi, mahsuli deb hisoblaydi. U til oʻzining obʼektiv qonunlariga egaligini takidlab, til hodisalarini til sistemasining oʻzi orqali, oʻzi bilan bogʻlab tushuntirishga harakat qildi. Aniqrogʻi, A.A.Potebnya taʼlimotidagi bosh gʻoya til faktlarini, hodisalarini sistemada va tarixiy jarayonda oʻrganish boʻldi. U til hodisalarining izohini, sababini psixologiyadan emas, balki tilning oʻzidan qidirdi. Chunki A.A.Potebnya uchun til doimiy faoliyatdir. Demak, til doimiy faoliyat, jarayon ekan, unda lisoniy hodisalarning, yangiliklarning, oʻzgarishlarning toʻxtovsiz ravishda boʻlib turishi tabiiy, mantiqiy bir ҳолдир. Chunki til egasi boʻlgan jamiyat doimo taraqqiyotda, rivojlanishda, «oʻsishda»dir.

A.A.Potebnya fikricha, soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasidagi umumiylik har ikkovining ham aynan bir xalqqa, bir millatga tegishliligi bilan belgilanadi.

U til va tafakkur munosabatiga toʻxtalar ekan, fikrning hosil boʻlishi va oʻzining ifodasini topishi, voqelikka aylanishi faqat til

yordamida, til materialida yuz berishini ko`rsatadi. Shuningdek, u tilning faqat tafakkur – fikrlash jarayoni bilangina emas, balki umuman inson psixikasi bilan bog`liqligini qayd etadi.

U tillarni qiyosiy – tarixiy tekshirish bilan bevosita shug`ullanmagan bo`lsa-da, ammo ayni tadqiqot metodini yuqori baholaydi.

A.A.Potebnyaning grammatikadagi mazmun va shaklning o`zaro ta`siri va murakkab munosabatini ochib berish bilan bog`liq грамматик ta`limoti rus tilshunosligi fanining qo`lga kiritgan katta yutug`i bo`ldi.

A.A.Potebnya ta`limotining muhimligi shundaki, tildagi forma bu faqat ifodalovchigina emas, balki ifodalanuvchi hamdir. Bunda ikki turdagi: real va formal ma`nolar nazarda tutiladi.

A.A.Potebnya so`zning real (yoki mustaqil) ma`nosida ikki turdagi, ikki xil ma`noni – yaqindagi ma`noni va uzoqdagi ma`noni ajratadi.

Yaqindagi ma`no bu tilga oid bo`lib, izohli lug`atlarda qayd etiladigan ma`no. Anig`i, ushbu ma`no so`zlovchi uchun ham, tinglovchi uchun ham – barcha uchun umumiy, tushunarli – xalqchil bo`lgan ma`nodir, real, ob`ektiv ma`nodir. Shunga ko`ra o`zaro fikr almashuvchilarda bir-birini o`zaro tushunish, anglash jarayoni yuz beradi.

Uzoqdagi ma`no esa tilga oid bo`lmay, balki muayyan mutaxassislikka tegishli bo`lib, maxsus terminologik va predmet (ensiklopedik) lug`atda beriladi. Anig`i, ushbu ma`no individual - «shaxsiy» bo`lib, xususiyligi bilan – xalqchil emasligi bilan, barcha uchun bir xilda tushunarli bo`lmasligi – sub`ektivligi bilan ajralib turadi.

So`z masalasi, til va tafakkur munosabati masalasi kabi, A.A.Potebnya ta`limotining bosh g`oyasi hisoblanadi, uning asarlarida markaziy o`rinni egallaydi.

Har qanday so`z uch elementdan: tovushdan, tushunchadan va ma`nodan tashkil topadi. So`z tovushsiz bo`lishi mumkin emas. So`zdagi tovush, -deydi A.A.Potebnya, belgi emas, balki belgining qobig`i yoki uning formasi (shakli)dir, belgining belgisidir. So`z faqat tovushlar birligi bo`lmay, ayni vaqtda u

tushuncha va ma`no birligidan ham iboratdir. So`zda tovushdan tashqari yana so`zning ichki formasini tashuvchi, ifodalovchi ma`noning belgisi ham mavjud. Ma`noning belgisi simvol (ramz) bo`lib, so`zlarni sistemaga aylantiradiki, u fikr va ma`noni shakllantirish va uzatish qobilyatiga ega bo`ladi, ammo so`zning mazmunini hosil qilmaydi.

A.A.Potebnya so`zning haqiqiy hayoti nutqda amalga oshishini, so`zning ma`nosi esa faqat nutqda reallashishini ta`kidlaydi va so`zning nutqda har gal turlicha ma`no ifodalashini qayd etadi.

A.A.Potebnya fikricha, inson fikri mazmuniga ko`ra yo obraz yoki tushunchadir. Faqat so`z fikr taraqqiyotining vositasi, obrazni tushunchaga o`zgartirish vositasi bo`lib xizmat qiladi.

A.A.Potebnya so`z haqida – so`zning ichki formasi haqida fikr yuritar ekan, uning uchun ichki forma, dastavval, so`zning eng muhim xususiyatlaridan biri sifatida har qanday so`zni tushunish uchun imkon yaratadi. Shunga ko`ra ichki forma so`zning «etimologik ma`nosi» yoki «so`zning eng yaqin etimologik ma`nosi» sifatida qaraladi.

Umuman, A.A.Potebnya, har bir so`zda tashqi formani, ya`ni qismlarga ajraluvchi, bo`laklanuvchi tovushni va ichki formani – ma`noni farqlaydi.

Xullas, A.A.Potebnya o`zining lisoniy qarashlarida, ta`limotida tilshunoslik fanining murakkab va muhim masalalari haqida chuqur fikr yuritib, tilshunoslikdagi psixologizm oqimining vakillaridan farqli holda til va tafakkurni o`zaro bog`liq holda oladi, ularning birini ikkinchisidan ajratmaydi. Ayni vaqtda mantiqiy va lisoniy kategoriyalarning ham o`ziga xosligini ta`kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
3. Т.А.Амирова, Б.А.Олховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
4. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T., 1972.

5. Н.А.Кондрашов.История лингвистических учений. М., 1979.
6. В.Виноградов. История русских лингвистических учений. М., 1978.

10-ma'ruza

Sotsiologik tilshunoslik

Reja:

1. Sotsiologizm oqimining falsafiy asoslari.
2. Ferdinand de Sossyur sotsiologizm oqimining asoschisi sifatida.
3. Sotsiologizm oqimining hozirgi zamon tilshunosligi taraqqiyotida tutgan o`rni.

Asosiy tayanch tushunchalar:

“Umumiy tilshunoslik kursi” asari haqida, til sistem xarakterdagi ijtimoiy hodisadir; til g`oya tashuvchi belgilar sistemasidir; tilning sinxron va diaxron aspektlari; til - ijtimoiy, nutq individual hodisa ekanligi; til birliklari orasidagi paradigmatic va syntagmatic munosabatlar xususida.

Tilshunoslikda XX asr boshlarigacha faollik ko`rsatgan qator lisoniy oqimlarga: yosh grammatikachilar ta`limotiga, naturalizm va psixologizm kabi yo`nalishlarga, ularning qarashlari hamda g`oyalariga zid bo`lgan yangi ta`limot, mukammal bir g`oya maydonga keldi. Bu yo`nalishga tilshunoslikdagi sociologik ta`limot - sotsiologik maktab nomi berildi. Ayni ta`limot tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta`kidlab, uning ijtimoiy vazifasini aloqa vositasi sifatida qat`iy belgiladi.

Eslatamiz, sotsiologik lingvistika o`z - o`zidan, bevosita paydo bo`lgani yo`q. U qadim davrdan boshlab, tilga - til va ja-miyat masalalariga bo`lgan turlicha qarashlarning, yondashishlar-ning ijobiy natijasi, ob`ektiv mahsuli sifatida qaror topdi .

Tilshunoslikdagi sociologik ta'limotning asoschilari F. de Sossyur va Antuan Meyelardir. Mana shu olimlar qayd etilgan yangi yo'nalishga «sociologik lingvistika» nomini berdilar.

Ferdinand de Sossyur. Ferdinand de Sossyur (1857-1953) buyuk tilshunos, original nazariyotchi, til haqidagi fan taraqqiyotiga juda katta va chuqur ta'sir ko'rsatgan donishmand olim. Shuning uchun ham F. de Sossyurni tilshunoslik olamida mashhur Frans Bopp, Vil'-gel'm fon Gumbol'dt, Avgust Shleyxer, Boduen de Kurtenelar bilan bir qatorga qo'yishadi.

F. de Sossyur Shveytariyada (Jenevada) tug'ilgan, millati Fransuz – shveytariyalik Fransuz. U Jeneva, Leypcig va Ber-linda ta'lim oldi.

F. de Sossyurning 20 (ba'zi manbalarda 21) yoshida e'lon qilgan mashhur asari hind – Ovrupo tillarini – ulardagi un-lilar sistemasini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, ushbu tillar vokalizmini o'rganishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu asar «Hind - Evropa tillaridagi dastlabki unlilar sistemasining tadqiqi» deb nomlanib, 1879 yilda nashr qilindi. Ushbu asar hind - Ovrupo tillarini o'rganishga, qiyosiy – tarixiy metod taraqqiyotiga jiddiy ta'sir qildi.

F.de Sossyur ilmiy - tadqiqot ishlari bo'yicha 1880 yilda Leypcigda doktorlik disertaciyasini himoya qildi. U 1881 yilda Parijga kelib, german tillari, hind - Ovrupo tillarining qiyosiy grammatikasi bo'yicha ma'ruzalar o'qidi. 1891 yildan boshlab, u Jenevada professor lavozimida ilmiy - amaliy, pedagogik faoliyatini davom ettirdi.

1906 yildan boshlab, F. de Sossyur umumiy tilshunoslik kafedrasiga rahbarlik qildi. 1906 - 1911 yillarda uch marta umumiy tilshunoslik kursi bo'yicha ma'ruzalar o'qidi.

F. de Sossyur vafotidan keyin 1916 yilda uning shogird-lari Sharl Balli va Albert Seshelar o'zlari yozgan qo'lyozmalar asosida ustozlarining ma'ruzalarini to'plab, tartibga solib, kitob holida nashr qildilar. Shunday qilib, F. de Sossyurni dunyoga tanitgan, uni buyuk tilshunoslar qatoriga qo'ygan, hozirgi zamon tilshunosligining taraqqiyotiga juda katta ta'sir qilgan «Umumiy

tilshunoslik kursi» fundamental asari maydonga keldi. Ayni asar 1931 yilda nemis tilida, 1933 yilda esa rus tilida e`lon qilindi

F. de Sossyur lisoniy ta`limotining muhim jihatlarini quyidagilar:

1. Tilshunoslik fanining birdan - bir haqiqiy ob`ekti tildir. Demak, tilni psixologiya, mantiq, fiziologiya kabi fanlar nuqtai nazaridan emas, balki bevosita tilshunoslik fani asosida tekshirish lozim.

2. Til sistemadir. Til sistem tuzilishiga ega bo`lgan, sistem xarakterdagi ijtimoiy hodisadir. Demak, til hodisa-lari, til faktlari o`zaro dialektik bog`liq bo`lib, bir – birini talab etadigan, taqozo qiladigan belgilardir. Anig`i til belgilari til sistemasining elementlari, birliklari sifa-tida bir-birini belgilaydi. Ular o`zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga, aloqaga kirishib, bir butunlikni – til sistema-sini hosil qiladi.

3. Til g`oya (fikir, ma`no) tashuvchi belgilar sistemasidir. Til belgisi (birliqi, elementi) ikki tomonga: a) ifoda tomoniga (ifodalovchiga) b) mazmun tomoniga (ifodalanuvchiga) ega-dir. Til belgilari shartli, ixtiyoriydir. Demak, til belgilari (birliklari) moddiy (material) va ruhiy (psixik,ideal) tomonlarning, tovush va ma`noning birligidan iborat bo`lib, biri ikkinchisiz bo`lmaydi, ular o`zaro dialektik bog`liq holda, nisbiy bir butun holda ijtimoiy vazifa bajaradi, jamiyatga xizmat qiladi, fikr almashuvni – kommunikativ jarayonni ta`minlaydi.

4. F. de Sossyur tilshunoslikni ikkiga: ichki lingvistik va tashqi lingvistikaga ajratib, ularni o`zaro bir - biriga qarama - qarshi qo`yadi. U ichki lingvistikaga tilning sistem xarakterga egaligini, tilning tuzilishini (strukturasini) kiritadi. Tashqi lingvistikani esa tilning rivojlanish jarayonidagi, taraqqiyotidagi real shart - sharoitni: jamiyat bilan, jamiyat tarixi, madaniyati, tarixiy voqealar, tilning jo`g`rofiy joylashishi, jamiyatning siyosiy qarashlari, ma`naviy olami kabilar bilan bog`liq holda oladi.

Demak, ichki tilshunoslik tilning sistem tabiatini, uning tuzilishini tekshirsa, tashqi tilshunoslik tilni jamiyat taraqqiyoti bilan bog`liq holda tekshiradi. Negaki jamiyatning mavjudligi tilning mavjudligini, tilning mavjudligi esa jamiyatning

mavjudligini ko'rsatadi. Shunga ko'ra til va jamiyat munosabatini tekshirish tilshunoslik fanining – umumiy tilshunoslikning doimiy dolzarb muammosi bo'lib hisoblanadi.

5. F. de Sossyur tilda ikki aspektni: sinxroniya va diaxro-niyani farqladi. Sinxroniya, sinxronik aspekt tilning hozir-gi, real mavjud holati bo'lsa, diaxroniya, diaxronik aspekt tilning tarixiyliigi, tarixiy rivojlanish holatidir. Demak, tilning muayyan vazifa bajarishdagi real holati bilan tari-xiy rivojlanishdagi holati, «qiyofasi» - har biri o'z kuchini, quvvatini saqlaydi, ularning aralashib ketishiga yo'l qo'yil-maydi. Boshqacha aytganda, sinxroniya - til mavjudligining, ta-raqqiyotining hozirgi vaqti, tilning aloqa vositasi sifa-tidagi xizmat qilish davri bo'lsa, diaxroniya – tilning, til faktlarining zamon (vaqt) nuqtai nazaridan ketma – ketligi, ya'ni tarixiy bosqichma - bosqichligi, etapliligidir.

Prof. Ya. V. Loya fikricha «til sistemasi va strukturasini o'rganishda sinxronik aspektning ahamiyati kattadir. Tilshu-noslik fanining eng dastlabki, bosh vazifasi sistem tabiatga ega bo'lgan til hodisalarini zamonaviy, shu kundagi, holatini tekshirish, o'rganishdir. Tilning shu kundagi, hozirgi sistemasi bilan tanishish uning tarixini va boshqa tillar bilan qiyosini o'rganishdan avval bo'lishi kerak». Biz ham shu fikrdamiz.

6. F.de Sossyur jamiyatning fikrni ifoda qilish sistemasini til va nutqqa ajratadi.

Til so'zlarning jami va nutqni qurish, tuzish qoidalaridir. Nutq esa til sistemasining so'zlashuvda yoki matnda (yozuvda) aniq berilishi, qo'llanishidir.

F.de Sossyurning fikricha, til nutqdan quyidagi beshta belgisiga ko'ra farqlanadi: 1. Til – ijtimoiy, nutq- individual. 2. Til – sistem, nutq – asistem. 3. Til – potencial (imkoniyat, yashirin), nutq - real (voqelik, namoyon bo'lish).

4. Til - sinxron (zamonaviy, hozirgi), nutq – diaxron (tarixiy, o'tgan). 5. Til – mohiyat, nutq – hodisa.

Tilning sistemaliligi aksioma. Nutq-chi?

Fikrimizcha, nutq ham sistemadir, sistem xarakterga egadir. Ammo u tilga nisbatan ikkinchi darajali sistema bo'lib, til sistemasiga asoslanadi, undan imkoniyat sifatida foydalanadi. Til

sistemi asosida nutqiy sistema, nutq faoliyati, fikrni ifodalash sistemi yuzaga keladi. Shuningdek, nutq (nutqiy faoliyat) fikrni ifodalash jarayoni ekan, ayni jarayonda ishtirok etuvchi birliklar (lisoniy faktlar) o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatga kirishib, bir butunlikni- sistemani, masalan, nutqni, gapni hosil qiladi. Qolaversa, nutqdagi – fikr ifodalash jarayonidagi so'z ham, so'z birikmasi ham, gap ham - matn ham o'ziga hos mikro va makrosistemalardir.

7. F. de Sossyur til (nutq) birliklari orasidagi munosabatni, o'zaro bog'lanishni paradigmatic va sintagmatic munosabatlarga ajratadi.

Paradigmatic munosabatda til birliklari bir paradigmaga joylashadi. Masalan, ular bir paradigmaga - so'z o'zgarishi, so'z tuslanishi paradigmasiga (qatoriga) birlashib, asosiga- umumiy ma'nosiga ko'ra bir xil, qo'shimchasiga – xususiy ma'nosiga ko'ra farqli bo'ladi. Shunga ko'ra til birliklari o'zaro muayyan sistem munosabatga kirishadi. Qiyoslang: olam, olamni, olamning, olamda, olamga, olamdan...

Paradigmatic munosabat til birliklarining nutqqacha bo'lgan munosabati, imkoniyat sifatidagi til hodisasi.

Sintagmatic munosabatda esa til birliklari, masalan, so'zlarning biri ikkinchisi bilan semantik - sintaktik munosabatga kirishib, so'z birikmasini yoki gapni hosil qiladi. Qiyoslang: istiqlol bayrami, ma'naviyat yulduzlari, milliy g'urur, biz terrorizmni qoralaymiz. Bunda til birliklari ketma - ket kelishi, gorizontal chiziqqa joylashishi bilan ajralib turadi.

Sintagmatic munosabat til birliklarining nutqdagi-nutq faoliyatidagi - fikr almashish jarayonidagi o'zaro mantiqiy, zaruriy munosabatidir, fikr ifodalash uchun xizmat qilishi-dir. Ushbu munosabat nutq hodisasi sifatida belgilanadi, nutq bilan o'lchanadi va boshqalar.

Xullas, XX asr tilshunoslik fanidagi keskin burilishga, ushbu fanning yuksak darajada, keng miqyosda rivojlanishiga muhim sabab tilning sistemaliligi g'oyasi hamda til va nutqni farqlash, til va nutq dialektikasi bo'ldi. Albatta, bu o'rinda F. de Sossyurning ta'limoti, xizmatlari beqiyosdir.

Ta'kidlash shart. F. de Sossyurning qarashlari, g'oyalari tilshunoslik fanida nafaqat sociologik lingvistikaning – sociologizmning, balki struktural lingvistikaning – strukturalizmning ham yuzaga kelishida muhim sabablardan biri bo'ldi. Anig'i F.de Sossyur o'zining mashhur «Umumiy til-shunoslik kursi» asarida (1916) strukturalizmning eng asosiy, bosh g'oyalarini ta'kidlab o'tdi. Bular: 1.Til specfikasi (o'ziga xosligi). Ya'ni tilshunoslikning mutlaq tekshirish ob'ekti tildir. 2. Til sistemasi. Ya'ni til o'ziga xos tuzilishga, «qiyofaga» ega bo'lgan sistemadir. 3. Til formasi. Ya'ni til mohiyat emas, balki formadir. Til u yoki bu mazmunni, fikrni ifodalash vositasidir. 4. Til munosabati. Ya'ni, tilning har bir holatida, ko'rinishida, qo'llanishida barcha jarayonlar til birliklarining o'zaro munosabatiga, mantiqiy bog'lanishga asoslanadi, shu munosabatga quriladi.

Xullas, F.de Sossyur ta'limotidagi ushbu muhim g'oyalar, aytilganidek, strukturalizmning keng miqyosda alohida bir yo'nalish, maktab sifatida maydonga kelishiga xizmat qildi.

11-ma'ruza

Strukturalizm

Reja:

1. Praga sturkturalizmi.
2. Amerika strukturalizmi.
3. Kopengagen strukturalizmi.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tilni ishoralar (belgilar) sistemasi sifatida o'rganish; funksional lingvistika; deskriptiv metod - matnni eng ixcham va tugal ifoda qilishni talab qiladigan tasvirlash metodi; distrubitsiya – ma'lum til birligi qo'llanishi mumkin bo'lgan va qo'llanishi mumkin bo'lmagan doiralar yig'indisi; glossematika.

Strukturalizm - struktural lingvistika XX asrning 20 yillarining oxirrog'ida (1926) yuzaga kelib, hozirgi zamon tilshunosligining o'ziga xos etakchi oqimlaridan, yo'na-lishlaridan biri bo'lib qoldi.

Ushbu tilshunoslik til strukturasini (qurilishini) til nazariyasining asosi deb bildi.

Struktural lingvistika tilni ishoralar (belgilar) sistemasi sifatida o`rganadi va uning shartli belgilik hususiyati bilangina qiziqadi. U tildagi belgilarning munosabatlari, oppozitsiyalari yoki funktsiyalariga alohida e`tibor berganidan til birliklaridan biri mavjud bo`lgani uchungina boshqasi mavjuddir deb hisoblaydi. Struktural lingvistika o`zaro munosabatlardan mustaqil ravishdagi materiyaning yoki reallikning bo`lishini inkor qiladi. Shunga ko`ra lingvistik birliklar munosabatlar orqali belgilanishi lozimligini qayd etadi. Vaholanki lingvistik birliklar birlamchi bo`lib, ular orasidagi munosabat shu birliklar mavjud bo`lgani uchungina mavjuddir.

Hozirgi davrda strukturalizmning asosiy maktablari uchta bo`lib, ular Praga strukturalizmi, Amerika strukturalizmi va Kopengagen strukturalizmi nomi bilan ataladi.

Praga strukturalizmi. Praga strukturalizmi 1926 yilda Chexoslovakiyaning poytaxti Praga shahrida tashkil topdi. Ayni strukturalizm umumiy tilshunoslikda funksional lingvistika nomi bilan ham yuritiladi.

Ushbu maktabning funksional tilshunoslik deb atalishi asosida til birliklarining har biri muayyan funktsiyaga egaligi, ularning tilda (nutqda) muayyan vazifani bajarish g`oyasi yotadi.

Funksional lingvistika maktabi vakillari: V. Matezius, B. Trinka, I. Vaxek, B. Gavranek, N.S. Trubeckoy, R.O.Yakobson, S.I.Karcevskiy va boshqalar.

Praga maktabi ta`limotining asosiy g`oyalari quyidagilar:

1. Tilshunoslik – o`z ob`ektiga ega bo`lgan mustaqil fan.
2. Til – sistema.
3. Til – funksional sistema. Ya`ni til muayyan maqsadga yo`naltirilgan ifoda vositalari sistemasidir.
4. Fonologiya – nazariy fonologiya. Fonemaning so`z va morfemalarni farqlash qobiliyatiga egaligi. Fonema tilning eng kichik fonologik birligi. Nutq tovushlari fonemaning moddiy simvollari, belgilari, fonemaning nutqdagi reallashishi. Demak, fonema bilan tovush farqlanadi.

5. Sinxroniya va diaxroniya. Praga strukturalistlari tilni tadqiq qilishda, asosan, sinxroniyani – sinxron metodni ilgari suradilar. Shu bilan birga ular tilning mohiyatini ochishda diaxroniyani – diaxron metodni ham hisobga oladilar. Ya`ni ular diaxroniyani inkor qilmaydilar. Demak, tilni – til hodisalarini, birliklarini tahlil qilishda sinxroniya va diaxroniya dialektik bog`liq holda olinadi.

6. Til belgisi bo`lgan so`z – mustaqil birlik. U vazifasiga, nomlanishiga ko`ra nominativ faoliyat mahsuli bo`lib, jamiyatda nominativ funkciya bajaradi.

7. Tilning morfologik sistemasi morfema bilan belgilanadi.

8. Gapning aktual bo`linishi masalasi va boshqalar.

Amerika strukturalizmi. Amerika strukturalizmi XX asrning 20-30 yillarida ushbu mamlakat mahalliy aholisining (indeeclarning) tilini o`rganish natijasida maydonga keldi.

Ushbu strukturalizm til hodisalarini, birliklarini tahlil qilish metodiga – deskriptiv (ya`ni tasviriy) metodiga ko`ra deskriptiv tilshunoslik deb ham yuritiladi. Ayni maktabning asoschisi amerikalik mashhur etnograf, antropolog va tilshunos olim Frans Boasdir (1858 - 1942).

F.Boas Amerika mahalliy aholisi tilining tasviriy grammatikasiga bag`ishlangan asarlarida barcha tillarni tasvirlashning yagona principini inkor qilishga va konkret tilning o`z mantiqi asosida, tilning «ichidan», indukciya (xususiy hodisalardan umumiy qoidalar yaratish) yo`li bilan tasvirlashga chaqiradi.

F. Boas boshlab bergan tadqiqot ishlarini bir – biridan farqli yo`nalishlarda eduard Sepir va Leonard Blumfildlar davom ettirishdi.

E. Sepir (1884 - 1939) o`z tadqiqotlarida til va madaniyat, til va tafakkur munosabati, bog`liqligi masalalari bilan keng miqyosda shug`ullanadi. Shunga ko`ra u etnolingvistikaga asos soldi.

E.Sepir va uning izdoshlari ta`limotidagi muhim g`oya shundaki, har bir tilning o`ziga xos modeli – moddiy va ideal modeli (sistemasi) bo`lib, til modeli ijtimoiy - madaniy model (sistema) bilan bog`langandir. Tilning grammatik va leksik

xususiyatlari shu madaniyat uchun xos bo'lgan hatti - harakatga mosdir. Masalan: navaxo tilida dunyo doim harakatda deb tushunilgani uchun predmet nomi fe'l bilan birga, harakatga qo'shib anglatiladi.

Chikago universiteti german filologiyasining professori Leonard Blumfeld (1887 - 1949) esa Frans Boasning g'oyalarini o'ziga xos boshqa yo'nalishda davom ettirdi. Anig'i u deskriptiv tilshunoslikka asos soldi.

Deskriptiv lingvistika ayrim til birliklarining bir - biriga nisbatan joylashish tartibini yoki ularning tarqalish (distribuciya) munosabatini tasvirlovchi fandır. Mana shunday usul bilan tilni tahlil qilish deskriptiv metod deyiladi.

Deskriptiv metod matnni eng ixcham va tugal ifoda qilishni talab qiladigan tasvirlash metodidir. Deskriptiv metodning asosini distribuciya tushunchasi tashkil qiladi.

Distribuciya - bu ma'lum til birligi qo'llanishi mumkin bo'lgan va qo'llanishi mumkin bo'lmagan doiralar (kontekstlar) yig'indisidir. Ya'ni gap qismlarining bir - biriga nisbatan joylashishi asosida til birligining o'rne, tartibi, birikishi kabi xususiyatlaridir. Til birliklarining distribuciyasi fonema uchun ma'lum fonemaning oldidan va ketidan keladigan fonemalardir, morfema uchun esa morfemadan oldin va keyin keladigan morfemalardir.

Amerika strukturalistlari tilga belgilar sistemasi sifatida qaraydilar. Anig'i ular tilni nutqda qo'llanuvchi tovushlar, ularning jami (kompleksi) sifatida tushunadilar. Ayni vaqtda ular tilda faqat tovushni emas, balki ma'noni ham farqlaydilar. Demak, bundan tildagi muhim narsa tovush va ma'no ekanligi g'oyasi kelib chiqadi. Shunga ko'ra strukturalistlar tilning tovush jihatini ifoda, ma'no jihatini esa mazmun deb belgilaydilar. Tovush va ma'no o'zaro bog'liqlikda olinadi. Ma'lumki, tovush (fonema)ning eng muhim jhati uning ma'noni farqlash xususiyatidir.

Ma'lum bo'ldiki, Amerika strukturalistlari til belgisida - tovush va ma'no munosabati masalasida F.de Sossyurning har bir til belgisi ikki tomonga: ifodalovchi va ifodalanuvchiga, ifoda va

mazmunga egaligi fikriga asoslanib, uni rivojlantiradilar. Hatto ular (L.Blumfild va uning izdoshlari: Ch.Friz, K.Payk, 3.Xarris va boshqalar) ushbu g'oyaga munosabati jihatidan ikki guruhga: mentalistlar va mexanistlarga bo'linadilar.

Mentalistlar L.Blumfild boshchiligida til hodisalarini tahlil qilishda ma'noni (mazmunni, ifodalanuvchini) hisobga olmaslik mumkin emas, deyilar.

Mexanistlar esa L.Blumfildning shogirdi Z.Xarris boshchiligida tilni ma'noga (mazmunga) e'tibor bermagan holda to'liq tasvirlash, tahlil qilish mumkin, deyilar.

Xullas, prof. S.Usmonov aytganidek, «Amerika deskriptivistlari, umuman olganda, muvaffaqiyatsizlikka uchragan bo'lsalar ham, bir qator g'oyalarni ilgari surganliklari bilan ma'lum bir ahamiyatga ham sazovordirlar. Masalan, fonemalarning analizi, intonasiya, urg'u, ton, pauza kabi sohalarda, tilning fonologik modelini yaratishda, morfemalarning analizida, morfemalarning tiplarini aniqlashda ular anchagina foydali ishlar qildilar» Shuningdek ularning, masalan, lisoniy tahlilning boshlang'ich vaqtida til formasiga (shakliga, tashqi tomoniga) asoslanish, tasvirlashni, tahlilni dastlab shundan boshlash, muayyan tildagi qismlarga ajratishning barcha formalari va birikish turlarini mukammal va to'liq o'rganish kabi fikrlari ham e'tiborga loyiqdir.

Ayni vaqtda ularda tilning ma'no tomonini hisobga olmaslik, inson tilini hayvonlarning signallariga tenglashtirish, tilning obyektiv borliqqa bog'liq ekanligini inkor qilish kabi noto'g'ri qarashlar ham uchraydi.

Kopengagen strukturalizmi. Kopengagen strukturalizmi XX asrda - 30 yillarning boshlarida Daniyada tashkil topdi. Tilshunoslikdagi bu yo'nalish glossematika deb ham ataladi.

Kopengagen strukturalizmining asoschisi Lui Yelmslev(1899-1965) bo'lib, o'zi yaratgan maktabga 1936 yilda glossematika nomini berdi. Bu bilan olim tilga, til hodisalariga avvalgi tilshunosliklardan farqli yangicha nuqtai nazardan yondashayotganligini alohida qayd etadi.

Kopengagen strukturalizmining - glossematikaning nazariy asoslari L. Yelmslevning «Umumiy grammatika prinsiplari» (1928), «Kelishik kategoriyasi» (1935, 1937), «Til va nutq» (1942) va, ayniqsa, «Lingvistik nazariya asoslari» (1943) kabi asarlarida bayon qilinadi.

Daniyalik V. Bryondal, X. Uldallar ham glossematika maktabining vakillari hisoblanadi.

Glossematiklarda til sinxron - hozirgi bir davrdagi sof munosabatlarning mavhum sistemasi sifatida beriladi. Bunda har bir konkret tilning o'ziga xosligi, xususiyatlari inkor qilinadi. Ular «tilshunos tilning real elementlari orasidagi o'zaro munosabatni emas, balki tildagi zamon va makon chegarasi bo'lmagan munosabatlar strukturasinigina tekshirishi lozim, degan universal ta'limotni yaratmoqchi bo'ladilar. Shunday qilib, «munosabatlar lingvistikasi» birinchi o'ringa qo'yilib, real tillar, ularning tovush materiyasi va ma'no masalasi ikkilamchi hodisalar deb qaraladi».

L. Elmslev F. de Sossyurning til va nutq antinomiyasiga munosabat bildirar ekan, u nutqni individual jarayon (akt) sifatida tushunib, unga sxema – til sxemasi, norma – til normasi (me'yori) va uzus – til uzusini zid qo'yadi.

Sxema – til sxemasi o'zining ijtimoiy amalga oshishiga va moddiy voqelashishiga bog'liq bo'lmagan alohida sof formadir.

Norma – til normasi (me'yori) muayyan ijtimoiy reallashishiga ko'ra aniqlanuvchi, ammo batafsil bayon qilinishiga bog'liq bo'lmagan moddiy formadir.

Uzus – til uzusi muayyan ijtimoiy jamoada qabul qilingan va kuzatilayotgan voqelikdagi faktlar bilan aniqlanuvchi malakalarning jamidir.

L. Elmslev konkret, individual nutq aktining til uzusi bilan yaqindan zich aloqada ekanligini, uning til uzusi bilan tilning moddiy jihatini tashkil qilishini alohida qayd etadi.

Glossematiklarning g'oyaviy rahbari L. Yelmslev F. de Sossyur ta'limotidagi ifodalanuvchi va ifodalovchi antinomiyani - ushbu terminlarni mazmun plani va ifoda plani terminlari bilan almashtiradi.

Ifoda plani termini ostida tilning tashqi, tovush tomoni tushuniladi.

Mazmun plani termini ostida esa tilda o'z ifodasini topuvchi, ifodalanuvchi fikrlar, g'oyalar tushuniladi.

Strukturalizm maktablari haqidagi fikrlarni umumlash-tirar ekanmiz, funksional tilshunoslik nomi bilan yuriti-luvchi Praga strukturalizmi, deskriptiv tilshunoslik nomi bilan yuritiluvchi Amerika strukturalizmi va glossematika nomi bilan yuritiluvchi Kopengagen strukturalizmi bir – biridan tashkil topgan joy nomiga, tilni struktural hodisa sifatida olib, uni tuzilishiga ko'ra tahlil qilishda qo'llaniladigan metodlariga ko'ra, lisoniy hodisalarga qaysi poziciya nuqtai nazaridan yondashishiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

Ayni vaqtda struktural tilshunoslik maktablari asosiy, eng muhim nuqtalarda umumiy g'oyalarga ko'ra o'zaro birlashadilar. Bular:

1. Tilshunoslik faning tekshirish ob'ekti tildir.
2. Til muayyan munosabatda bo'lgan, o'zaro bog'liq, bir – birini talab qiladigan belgilar, elementlar sistemasidir.
3. Til sinxron tadqiqot ob'ektidir.
4. Til alohida yaruslardan tashkil topgan strukturadir.
5. Til va nutq farqlidir.
6. Fonema - til birligi, tovush nutq birligidir va boshqalar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. S.Usmonov. Umumiy tilshunoslik. T.,1972.
3. Джон Лайонз. Введение в теоритическую лингвистики. М.,1978.
4. Проблемы структурной лингвистики. М.,1973.
5. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
6. В.И.Кодухов. Общие языкознание. М., 1974.
7. N.A Baskakov. A.S Sodiqov. A.A Abduazizov. Umumiy tilshunoslik. T., 1979.

12-ma'ruza

Yosh grammatikachilar oqimi

Reja:

1. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik taraqqiyotining ikkinchi davri xususiyatlari.
2. “Yosh grammatikachilar” oqimining o'ziga xos belgilari.
3. G.Paulning «Til tarixi prinsiplari» asari haqida.
4. «Yosh grammatikachilar» ta'limotining hozirgi davr tilshunosligi uchun ahamiyati.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tilning individual-psixologik faoliyati, til faoliyatining fiziologik tomoni, «lingvistik atomizm» haqida, uzual va okkazional ma'no, tildagi fonetik o'zgarish va fonetik qonuniyat.

XIX asrning oxirgi choragida tilshunoslikda yosh grammatikachilarning qarashlari etakchi o'rin egalladi. Bu oqimning vujudga kelishi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik shakllangandan yarim asr o'tgach amalga oshdi. Bu davrga kelib tillarni qiyosiy-tarixiy jixatdan o'rganish butun dunyo bo'ylab tarqaldi. Agar komparativistika taraqqiyoti birinchi davrida nemis va Daniya olimlari etakchilik qilgan bo'lsalar, keyingi davrda Evropa va Amerikaning ko'pgina mamlakatlarida lingvistik markazlar, ilmiy maktablar yuzaga keldi.

Masalan, 1866 yilda Franciyada “Parij lingvistik jamiyati”ga asos solindi. Amerikada taniqli olim V.D.Uitni (1827-1894) samarali faoliyat ko'rsatdi. F. de Sossyur fikricha, V.D.Uitni tilshunoslikdagi naturalizmga, G.Shteyntalning “xalqlar psixologiyasi” nazariyasiga qarshi chiqib, yosh grammatikachilar harakatini boshlab berdi. Bu davrda Boduen de Kurtene, A.A.Potebnya, F.F.Fortunatovlar Rossiyada, substrat nazariyasining asoschisi G.I.Askoli Italiyada, yosh grammatikachilikning keskin tanqidchisi

G.Shuxard Avstriyada, R.Rask va Ya.Grimmning german tillarida undoshlarning qonuniga aniqliklar kiritgan K.Verner Daniyada sezilarli ishlar qildilar.

Yosh grammatikachilar oqimiga, asosan Leypcig universitetining tilshunos olimlari mansub edilar. Slavyan va boltiq tillarining tadqiqotchisi Avgust Leskin (1840-1916)ning faoliyati yosh grammatikachilar orasida alohida o`rin tutadi. Uning “Slavyan-litva va german tillarida turlanish” (1876) nomli asarida yosh grammatikachilikning nazariy asoslari o`z ifodasini torgan. Karl Brugman, German Ostgof, German Paul`, Bertol`d Delbryuk singari A.Leskinning shogirdlari esa uning ilmiy qarashlarini davom ettirdilar va rivojlantirdilar.

Yosh grammatikachilarning nazariy qarashlari quyidagi ishlarda to`larok ifodalangan: a) “Morfologik tadqiqotlar” nomli ko`p tomli asarning birinchi tomiga K.Brugman va G.Ostgof yozgan so`zboshi (1878). Bu so`zboshini hatto ayrim tilshunoslar yosh grammatikachilikning manifesti deb ham ataydilar, b) G.Paulning “Til tarixi tamoyillari” nomli asari (1880). Asarning ruscha tarjimasi 1960 yilda e`lon qilingan, uni yosh grammatikachilarning qomusi deb yuritadilar, v) B.Delbryukning “Hind-Evropa tillarini o`rganishga kirish” asari (1880), g)K.Brugman va B.Delbryukning “Hind-german tillari qiyosiy grammatikasining asoslari” nomli asari (1886-1900) va boshqalar.

Yosh grammatikachilar tilda individual psixofizik (yoki psixofiziologik) o`zgarishlar individning “odatdagi nutqiy faoliyati” natijasida sodir bo`ladi, deb hisoblaydilar. Shu fikrga asoslanib yon grammatikachilar birinchi navbatda jonli tillarni o`rganishlarga chaqirdilar, chunki qadimgi o`lik tillarga nisbatan til taraqqiyotining o`ziga xos qonuniyatlarini ochishga jonli tillar ko`proq material beradi. Lekin yosh grammatikachilar uzlarining bu fikrlarida izchil emas edilar, ya`ni ular jonli tillar bilan bir qatorda o`lik tillarni o`rganish bilan ham shug`ullandilar.

Yosh grammatikachilar fikricha, tilning ikki faoliyati mavjud: a) tilning individual psixologik faoliyati. Bu faoliyat tilda paydo bo'ladigan yangi hodisalarning analogiyaga asoslanishida ko'rinadi, b) til faoliyatining fiziologik tomoni. Bu tomon fonetik o'zgarishlarda namoyon bo'ladi. Shunga muvofiq, yosh grammatikachilar fonetik qonunlarni ochishga va tasvirlashga alohida e'tibor berdilar.

Yosh grammatikachilar ta'limotida til hodisalarini o'rganishga tarixiy yondoshish muhim o'rin tutadi. Ular tilni doimiy o'zgarib turuvchi hodisa deb hisoblaganliklari uchun tilning hamma sohasiga tarixiy yondoshishni talab qildilar.

Til hodisalarini chuqur va mukammal o'rganish uchun yosh grammatikachilar tildagi ayrim hodisalarni boshqa hodisalardan holda tekshirishni tavsiya qildilar. Ularning ta'limotida bunday tekshirish "atomizm" deb nomlandi.

Garchi analogiya til shakllarini ma'lum darajada baravrlashtirishga, tenglashtirishga olib kelsa-da, tilning o'zgaruvchanligini tamomila yo'qota olmaydi. Til hodisalari orasida ayniqsa, so'z ma'nolari nisbatan tez uzgaradi. Shuning uchun yosh grammatikachilar so'z ma'nolarining o'zgarishini, bu ma'nolarning xilma-xilligini, so'z ma'nosining predmet va tushuncha bilan turlicha munosabatini o'rganishga katta e'tibor berdilar.

Ma'nolarning o'zgarishiga sabab so'z ma'nosi bilan uni individual kullash uzus(til)da mos kelmasligidir. Shunga ko'ra ma'nolarning ikki tipi - uzual va okkozional ma'nolar bir-biridan farqlanadi. Bularning farqi quyidagi to'rt yo'nalishda namoyon bo'ladi: a) uzual ma'no ma'lum bir til egalarining barchasi uchun tanish bo'ladi, okkozional ma'no esa muayyan nutk aktidagi ma'nodir; b) okkozional ma'no uzual ma'noga nisbatan ancha boy hisoblanadi; v) okkozional so'z nisbatan konkretlikni, predmetni nomlasa, shu so'zning uzual holati abstraktlikni, tushunchani o'zida ifodalaydi; g) uzual so'z kup ma'noli bo'lsa, okkozional holat doim bir ma'nolidir.

Okkozional ma`no bilan uzual ma`no urtasidagi farqlar so`z ma`nosi uzgarishlarining asosini tashkil etadi. G.Paulning fikricha, bunday farqlarning yangilanib turishi individual xolatning umumiy xolatga, okkozional ma`noning uzual ma`noga doimiy ravishda aylanishiga olib keladi. G.Paul uz asarida so`z ma`nosining kuchishi, metaforik uzgarish, litota, evfemizm kabi ma`no uzgarish turlarini kayd etadi.

Shunday kilib, yosh grammatikachilar ta`limotida kiyosiy-tarixiy tilshunoslik metodikasiga anikliklar kiritildi. Semasiologiya va funktsional semantik grammatikaning asosiy muammolari urtaga tashlandi. Til va nutkning uzaro munosabati taxlil kilindi.

13-ma`ruza

Moskva, Peterburg va Qozon tilshunoslik maktablari

Reja:

1. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Rossiyada tilshunoslik taraqqiyotining o`ziga xos xususiyatlari.
2. F.F.Fortunatov Moskva tilshunoslik maktabining asoschisi sifatida.
3. I.A.Boduen de Kurtene Qozon tilshunoslik maktabining asoschisi sifatida.
4. Jahon tilshunosligi taraqqiyotida Peterburg tilshunoslik maktabining tutgan urni.
5. Hozirgi davr tilshunosligi rivojida Rossiya tilshunoslik maktablarining ahamiyati.

Asosiy tayanch tushunchalar:

So`z shakli(forma)sining mohiyati; so`zning real va formal ma`nosi; so`z turkumi va so`zning grammatik turkumi; ikki sostavli va bir sostavli sodda gaplar; gapning bosh va ikkinchi darajali bo`laklari; sintaktik va morfologik atamalar haqida; fonema va uning ta`rifi; fonetika va fonologiya.

XIX asrning oxiriga kelib Rossiyada bir qancha lingvistik maktablar shakllandi. Ularning ilmiy tamoyillari hozir ham o`z ahamiyatini yo`qotmagan.

Bulardan biri Moskva tilshunoslik maktabi deb nomlanadi, uning asoschisi Filipp Fedorovich Fortunatov (1848-1914) dir.

F.F.Fortunatov 1876 yildan 1906 yilgacha Moskva universitetida dars berdi, keyinchalik ordinar akademik sifatida Peterburgga ko`chdi. Uning asosiy ishlari qatoriga quyidagilarni kiritish mumkin: “Boltiq tillarida urg`u va cho`ziqlik haqida” (1895), “O`rta maktablarda rus tili grammatikasini o`qitish to`g`risida” (1904), “eski slavyan (cherkov-slavyan ) tili fonetikasi bo`yicha lekciyalar” (1919), “Hind-Evropa nillariqiyosiy morfologiyasi ”(1899-1901,”Qiyosiy tilshunoslik”leksiyalar,(1901-1902 va boshqalar.

F.F.Fortunatov Moskva universitetida 25 yillik faoliyati davomida o`zining original ilmiy maktabini vujudga keltirdi. E.F.Budde, M.N.Peterson, A.M.Peshkovskiy, M.M.Pokrovskiy, V.K. Porjezenskiy, A.I.Tomsen, D.N.Ushakov, A.A.Shaxmatov kabi rus olimlari, A.I.Blich (Serbiya), I.Bogdan (Ruminiya), O.Brok va T.Torib`yorsson (Norvegiya), P.Buaye (Franciya), I.Mikkola (Finlandiya), X.Pederson (Daniya), e.Berneker (Germaniya) singari ko`plab chet el olimlari F.F.Fortunatovning shogirdlari va olim ilmiy an`analarining davomchilari edilar.

Moskva tilshunoslik maktabi tarafdorlari komparativistika va til tarixi bilan, sinxron grammatika nazariyasi bilan izchil shugullandilar, lug`atlar tuzishda, orfografiya va punktuaciya qoidalarini ishlab chiqishda. Maktabda rus tilini o`qitish metodlari va prinsiplarini takomillashtirishda faol ishtirok etdilar.

F.F.Fortunatov tilga ikki tomonlama hodisa deb qaraydi. Bir tomondan til ijtimoiy hodisa bo`lib, uning taraqqiyoti va o`zgarishlari jamiyatning taraqqiyoti va o`zgarishlarida ko`rinadi. Ikkinchi tomondan tilning ichki taraqqiyoti har bir shaxsning individual faoliyatiga bog`liq. Bu jihatdan tildagi o`zgarishlarning yuz berishida analogiyaning (associaciyaning) roli beqiyosdir.

Ko`rinadiki, F.F.Fortunatovning keyingi fikri yosh grammatikachilarning sub`ektiv- idealistik nazariyasi ta`sirida yuzaga kelgan. Olim o`zining tilga ana shunday ikki tomonlama qarashi natijasida tilning ichki va tashqi tarixi haqidagi ta`limotni yaratdi.

Uning fikricha, til taraqqiyotining tashqi tarixi bilan shu tilda so`zlashuvchi jamiyat bilan til orasidagi mustahkam aloqaga ko`ra aniqlanadi. Jamiyatning bo`linib ketishi ham tilning ayrim sheva va dialektlarga bo`linib ketishiga sabab bo`ladi.

Til so`z va so`z birikmalarining yig`indisidan iborat. So`z ma`nosi ikki tomonga ega: a) so`zning real ma`nosi; b) so`zning formal ma`nosi. Real ma`no faqat ob`ektiv borliqqa aloqador bo`lsa, foral ma`no tilning o`zi bilan aloqadordir.

So`z ma`nosi ikki tomonga ega bo`lgani uchun uni tilshunoslikning ikki bo`limi – leksikologiya va grammatika tekshiradi. Leksikologiya so`zning real ma`nosini o`rgansa, grammatika so`zning formal ma`nosi haqidagi ta`limotdir. Fonetika tilning tovush tomoni haqidagi ta`limot bo`lib, u tilshunoslikning o`zicha mustaqil bo`limini tashkil qiladi. Leksikologiya so`zning real ma`nolari bilan bir qatorda, iboralarni, turg`un birikmalar – frazeologizmlarni ham tadqiq etishi lozim.

F.F.Fortunatovning eng katta xizmatlaridan biri shundaki, ungacha rus tilshunosligida qo`llangan etimologiya terminini morfologiya bilan almashtirdi. Morfologiya ayrim so`zning shakllarini o`rgansa, sintaksis so`z birikmalari shaklini tekshiradi, degan haqqoniy fikrni ilmiy jihatdan asosladi.

Olim tilshunoslik tarixida grammatik shakl haqidagi nazariyaning asoschisi sifatida mashhurdir. Uning ta`kidlashicha, formal grammatik belgilar bilan xarakterlanuvchi so`zlarning grammatik sinflariga *so`z turkumlari* deyiladi. “So`z turkumi” termini o`rniga “so`zning grammatik turkumi” deyish ma`qulroq. So`zlar grammatik jihatdan uchga bo`linadi: 1. Ayrim to`la so`zlar. 2. To`la bo`lmagan so`zlar. 3. Undovlar.

F.F.Fortunatov so`z formasiga quyidagicha ta`rif beradi: “Ayrim so`z shakli deb uning so`zlovchi ongida formal va

asosiy ashyolarni ajratish qobiliyatiga aytiladi”. U o`zining shakl(forma) haqidagi yuqorida keltirilgan fikridan ikki xil xulosaga kelish mumkin: a) so`zlarning negiz va affikslarga bo`linish qobiliyati shakl(forma)dir, b) so`zlarning affikslarga ko`ra farqlanishi shakl(forma)dir.

F.F.Fortunatovning shogirdlaridan biri, akademik Aleksey Aleksandrovich Shaxmatov (1864 - 1920) keyinchalik Peterburg tilshunoslik maktabining yirik vakillari qatoridan o`rin oldi.

Peterburg tilshunoslik maktabiga XIX asr boshlarida Vostokov tomonidan asos solingan edi. O`tgan asrning o`rtalariga kelib, alademiklar I.I.Sreznevskiy, I.V.Yagich, professor L.I. Sobolevskiylarning faol faoliyati bilan Peterburgda rus va slavyan tillarini qiyosiy o`rganish an`anasi qizg`in davom etdi. Ajoyib tilshunos olim A.A.Shaxmatovning ilmiy faoliyati esa Peterburgdagi tilshunoslikni yanada yuqori va yangi pog`onaga ko`tardi.

A.A.Shaxmatovning yoshlik chog`lari Moskvada o`tgan. Uning dastlabki ilmiy maqolalari ham talabalik yillarida Moskvada nashr etilgan. 1893 yilda olimning “Rus tili fonetikasi sohasidagi tadqiqotlar”i e`lon qilinadi va xuddi shu ishni u magistrlik dissertatsiyasi sifatida taqdim qiladi, unga birdaniga doktorlik unvoni beriladi va o`sha yiliyoq akademiklikkasaylanadi. 1908 yildan umrining oxirigacha A.A.Shaxmatov Peterburg universitetining professori sifatida rus tili tarixi, hozirgi rus va adabiy tili kurslaridan ma`ruzalar o`qiydi. Uning 150dan ortiq ilmiy asari e`lon qilingan.

Agar ustoz F.F.Fortunatov o`z tadqiqotlarida ko`proq eski slavyan va litva tili manbalariga tayangan, slavyan va Hind-Evropa tillarining qiyosiy grammatikasi muammolari bilan shug`ullangan bo`lsa, A.A.Shaxmatov rus tilining tarixiy fonetikasini tekshirdi. U umumrus bobo tilini tiklash masalasiga ham katta e`tibor berdi. Tarixiy fonetik qonuniyatlarni aniqlashda A.A.Shaxmatov jonli shevalardan asosiy manba sifatida foydalandi. Bu metod rus tilshunosligi uchun o`sha davrda yangilik edi.

Uning fikricha, rus tili tarixi quyidagi shakllanish bosqichlarini bosib oʻtgan: dastlab Hind-evropa bobo tili boʻlgan, undan boltiq-slavyan tili ajralib chiqqan, boltiq-slavyan tilidan umumslavyan tili, ukrain va belorus tillariga boʻlingan.

1925 yilda A.A.Shaxmatovning “Rus tili sintaksisi” nomli mashhur asari eʼlon qilinadi. Bu asarda bayon qilingan ilmiy-nazariy fikrlar hozir ham oʻz ahamiyatini yoʻqotgan emas. Olim oʻz asarida sintaktik hodisalarga individual –psixologik nuqtai nazardan yondoshgan boʻlsa-da, konkret lingvistik dalillarni tahlil qilishda muhim fikrlarni ayta olgan.

A.A.Shaxmatov semasiologiyani grammatikaning bir boʻlimi va sintaksis bilan zich bogʻliq deb hisoblar edi. Uning asarida sodda gapning tuzilishi, bir sostavli gaplar ancha mukammal yoritilgan.

Maʼlumki, F.F.Fortunatov soʻz turkumlarini tasnif qilishda coʻz shakllariga asoslangan edi. A.A.Shaxmatov ustozining bu principidan chekinib, soʻzlarni uning semantik belgilariga koʻra quyidagi soʻz turkumlariga ajratadi: a) mustaqil maʼnoli soʻzlar: ot, feʼl, sifat, ravish; b) mustaqil maʼnosi boʻlmagan soʻzlar: olmosh, son, olmoshdan yasalgan ravishlar; v) yordamchi soʻzlar: old koʻmakchi (predlog), bogʻlovchi, prefiks, yuklama; g) soʻzlarning ekvivalenti boʻlgan undovlar.

A.A.Shaxmatov grammatik formaga quyidagicha taʼrif beradi: “Soʻzning boshqa soʻzlar bilan formal (real boʻlmagan) aloqasi tufayli erishadigan oʻzgarishlarga grammatik forma deyiladi”.

Sintaksis bilan bir qatorda A.A.Shaxmatov leksikografiya, orfografiya, paleografiya (qadimgi qulyozmalar haqidagi fan) bilan ham jiddiy shugʻullandi. Masalan, oʻsha davrda Rossiya Fanlar akademiyasi tuzgan “Rus tili lugʻati” ni tahrir qilishda, rus tili orfografiyasini mukammallashtirishda faol qatnashdi.

Moskva va Peterburg maktablari bilan bir vaqtda Qozon universitetida ham alohida lingvistik maktab maydonga keldi. Tilshunoslikning mustaqil fanga aylanishida, uning metodlarini ishlab chiqishda muhim rol oʻynagan polyak-rus tilshunosi Ivan

Aleksandrovich Boduen de Kuttene (1845-1929) Qozon tilshunoslik maktabining asoschisidir.

Varshava yaqinidagi qishloqlardan birida tug`ilgan Boduen yoshligidanoq tovushlar fiziologiyasi, sanskrit, litva va slavyan tillari bilan muntazam shug`ullana boshlaydi, ayniqsa, polyak tili tarixiga doir materiallarni yig`ishga faol kirishdi. Ko`pgina chet mamlakatlarda bo`lib, mashhur lingvist olimlarning (yosh grammatikachilarning) ma`ruzalarini tinglagach, u 1868 yilda Rossiyaga keladi va I.I.Sreznevskiy rahbarligida “XIV asrgacha bo`lgan qadimgi polyak tili haqida” degan mavzuda magistrlik dissertatsiyasi tayyorlaydi. 1874 yilda Boduen “Rezyan shevalarining fonetikasini o`rganish tajribasi” mavzuida doktorlik dissertatsiyasini ham himoya qiladi. Shundan so`ng u Qozonda 9 yil, Krakovda 5 yil, Peterburgda 18 yil professorlik lavozimida ishlaydi, kafedrani boshqaradi, tilshunoslikning muqim kurslari bo`yicha ma`ruzalar o`qiydi. 1918 yilda Boduenni Varshava

universitetiga taklif etadilar va umrining oxirigacha o`sha universitetda faoliyat ko`rsatadi.

Qozon tilshunoslik maktabining vakillari Boduen rahbarligida til faoliyatining psixik fonetik tomonlariga ahamiyat berdilar. Rossiyada birinchi marta eksperimental fonetika laboratoriyasini tashkil kildilar, fonologiya bilan shug`ullandilar.

Boduen o`z asarlarini polyak, rus, nemis, slovak, chex, francuz, ital`yan va boshqa tillarda yozgan hamda turli jurnallarda e`lon qilingan edi. Uning barcha asarlari 600dan ortiq bo`lib, olimlar hanuzgacha Boduen ilmiy-lingvistik faoliyatining to`la bibliografiyasini yaratish ustida ish olib bormoqdalar.

Olim tabiiy fanlar bilan, jumladan matematika bilan qiziqar edi. Uning asarlaridagi darvinizm ta`limotiga moyillik tilshunoslik tabiiy fanlar qatoriga kiritish, tilni organizmning funkciyasi deb hisoblash ana shu qiziqish bilan izohlanadi. Boduen de Kurtene ta`kidlashicha, tilning mohiyati nutqiy faoliyatda nutq sifatida funkciya bajarishida ko`rinadi.

Boduen de Kurtene faoliyatida tilning ijtimoiy psixik hodisa ekanini izoxlash alohida o`rin tutadi. “Inson tilning mohiyati,- deb yozgan edi u,- sof psixik xarakterdadir. Tilning mavjudligi va taraqqiyoti psixik qonunlar bilan belgilanadi. Tilda psixik hodisa bilan bog`liq bo`lmagan birorta xususiyat va element yo`q”.

Boduen lingvistik qarashlarida quyidagilar principial ahamiyatga ega:

1. Tilda tovushlar emas, tovushningpsixik tasavvurlari hisoblangan fonemalar bor. Til hodisalari psixologik va fiziologik tomondantushuntirilishi mumkin. Fonema deb akustik-fiziologik tasavvur elementlarining yig`indisiga yoki ayrim shaxsning psixo-fonologik faoliyatiga aytiladi. Fonemaning o`zi ma`noga ega bo`lmasa-da, ma`no ajratish va farqlashga xizmat qilgani uchun ma`no bilan, morfologiya bilan bog`liqdir.

2. So`zlar va iboralar “sintaktik atomlardir” yoki gapga xos birliklardir, o`zaklar esa “morfologik atomlar” sanaladi. So`zni morfemalarning yig`indisi sifatida va gap, jumla hosil qiluvchi element sifatida ikki xil izohlash mumkin. So`zning nutqda boshqa so`zlar bilan bog`lanish paytidagi qiyofasi, ko`rinishiga so`z formasi deyiladi.

3. Tilda tarixiylikni, dinamikani aniqlash qanchalik zarur bo`lsa, sitatikani aniqlash shunchalik zarurdir. “Tildagi” statika uning dinamikasidagi yoki to`g`rirog`i kinematikasidagi xususiy holat, xolos”.

Boduen juda ko`p shogirdlar etishtirgan ustoz tilshunosdir. Qozonda ishlagan davrlarda uning maktabiga N.V.Krushevskiy, V.A.Bogorodickiy, S.K.Bulich, V.V.Radlov, L.I.Aleksandrov va boshqalar kirgan bo`lsa, Peterburgdagi faoliyatida L.V.Shcherba, B.Ya.Vladimircev, B.A.larin, A.P.Barannikov, L.P. Bernshteyn kabi mashhur tilshunoslar uning shogirdlari yoki izdoshlari sifatida to`plangan edilar.

Vasiliy Alekseevich Bogorodickiy (1857-1941) Boduenning talantli va har tomonlama bilimli shogirdlaridan biri bo`lib o`z faoliyatida Qozon tilshunoslik maktabiga xos bo`lgan umumiy nazariy yo`nalishini yanada rivojlantirdi. V.A.Bogorodickiyning

birinchi asari “Rus tilidagi unlilarning urg`usiz holati” 1880 yilda nashr etilgan va bu asar Boduen, I.V.Yagich singari olimlar tomonidan yuksak baholangan. Chunki bunda yosh olimning til elementlarining o`zaro bog`liqligini sistemali xarakterini tushunishga intilishi, til faktlarini juda aniq va izchil tahlil qila olishi yaqqol sezilayotgan edi.

Olimning eng yirik ishlari qatoriga “Rus tili grammatikasining umumiy kursi”, “Tilshunoslik va rus tili bo`yicha ocherklar”, “Umumiy tilshunoslik bo`yicha lekciyalar”, “Hozirgi zamon roman va german tillarini o`rganishga kirish”, “Tatar va turkiy tilshunoslik bo`yicha etyudlar”, “eksperimental ma`lumotlar asosida rus tili fonetikasi” kabilarni kiritish mumkin. “Tilshunoslikni birinchi va asosiy vazifasi, - degan edi olim, - og`zaki nutq hodisalarini mumkin qadar to`la va har tomonlama kuzatish hamda o`rganishdan iboratdir”.

V.A.Bogorodickiyning arxivida arab, xitoy, fors, yapon, fin va hatto Afrika tillariga oid qimmatli ilmiy kuzatishlar mavjud. Lekin bu ishlar tilshunoslikda hozirgacha to`planib, nashr etilmagan, jiddiy o`rganilmagan va V.A.Bogorodickiyning fikricha, “Tillar chuqurroq o`rganilsa, genetik jihatdan yaqin bo`lmagan tillar analogik tomondan albatta bir-birlariga ma`lum darajada yaqinlashadilar. Shu jihatdan tillarni genetik va analogik tadqiq etish bir-birini to`ldiradi”.

Vasiliy Alekseevich Bogorodickiyning tilshunoslikdagi muhim yutuqlaridan `iri shundaki, u o`zining ilk asarlaridayoq tilning paydo bo`lishi, til va nutq, til va tafakkur, til va jamiyat,

Umumnazariy muammolarini hal qilishda materialistik poziciyada turdi. Masalan, “Umumiy tilshunoslikdan lekciyalar” nomli asarida dastlabki til tovush tili edi, bu tilning paydo bo`lishi ijtimoiy vaziyat bilan kishilarning o`zaro aloqa qilish, fikrlashga bo`lgan ehtiyoji bilan mustahkamlangan,- deb yozgan. Vasiliy Alekseevich Bogorodickiy til va tafakkurning o`zaro bog`liqligidan kelib chiqib, “bizning nutqimizda, so`zlar fikrlar va tushunchalarning simvollari yoki belgilari hisoblanadi. Bizning tilimiz fikr ifodalash vositasi bo`lish bilan birga fikrlash quroli hamdir”, -degan edi.

Shunday qilib, rus tilshunoslari, jumladan, Moskva, Peterburg va Qozon tilshunoslik maktabi vakillari qiyosiy-tarixiy metodning shakllanishida tilshunoslikning mustaqil fan darajasiga ko'tarilishiga, yangi-yangi sohalarning paydo bo'lishida jahonning boshqa olimlari qatori juda katta hissa qo'shdilar.

14-ma'ruza

Kommunikativ tilshunoslik. Matn tilshunosligi.

Reja:

1. Kommunikativ tilshunoslik va uning tarkibiy qismlari.
2. Matn tilshunosligi va uning taraqqiyot tarixi.
3. Matnning uch xususiyati va grammatik kategoriyalari.
4. Matnning ifoda qobig'i.
5. Matn va presuppoziciya.
6. Matnning amaliy maqsadga ko'ra turlari.

Asosiy tayanch tushunchalar:

Tilning kichik va yirik birliklari; matn – tilning eng yirik birligi; matn mazmuni; matn ma'nosi; matnda integraciya; axborot va retrospekciya kategoriyalari; matn tarkibi; matnda mikrotema va makrotemalar; epigrafik matnlar; sfragistik matnlar; numizmatik matnlar; paleografik matnlar; og'zaki va yozma matnlar; ommaviy muloqot vositalar matn turi sifatida.

XX asr tilshunosligi tilning bevosita harakatdagi birliklarini, undagi o'zgarishlarni o'rganish bilan shug'ullana boshladi. Bunday tadqiqotlar tilshunoslikda kommunikativ-pragmatik aspektda olib boriladi. Bu aspekt tilni ng rivojlanishini, taraqqiyotini kishilar hayoti, ularning nutqiy faoliyatlari bilan bog'liq holda o'rganishni etakchi maqsad qilib oladi. Bu esa tilshunoslikda lingvistik-pragmatika matn (kontekst) tilshunosligi singari yangi sohalarning shakllanishi va taraqqiyotiga sabab bo'ldi. Hozirgi zamon tilshunosligida katta mavqega ega bo'lgan kommunikativ tilshunoslik o'z ichiga quyidagi sohalarni oladi:

1. Matn tilshunosligi.
2. Sociolingvistika.
3. Psixolingvistika.
4. Lingvistik pragmatika.

1. **Matn tilshunosligi.** XX asr boshlariga kelib tilshunos olimlar tilda tovush, soʻz, soʻz birikmasi va gapdan ham yirik birliklar borligini aniqladilar. Bunday yirik til birliklari qatoriga sintaktik butunlik, abzac (xatboshi), diskurs va matn (kontekst) kiradi. Bunday yirik til birliklariga hozirgi tilshunoslikda turlicha taʼrif berilmoqda. Bunday turlicha taʼriflar zahirida bir bosh mavzu asosida bogʻlangan gap yoki gaplar yigʻindisi degan maʼno yotadi.

Matn tilning eng katta birligi sanaladi. Matnni tilning birligi sifatida tadqiq etish rus tilshunosligida 30-yillardayoq boshlangan edi. Bu oʻrinda A.M.Peshkovskiyning “Russkiy sintaksis v nauchnom obshenii” (1934), V.V.Vinogradovning “O xudojestvennoy proze” (1930), L.A. Bulaxovskiyning “Kurs russkogo literaturnogo yazika” (1952) kabi asarlarini eslash maqsadga muvofiqdir. Chunki xuddi ana shu tadqiqotlar uning muallifi oʻziga xos lisoniy xususiyatlari singari muammolarni oʻrganishni boshlab berdi.

Hozirgi tilshunoslikda matn atamasiga turlicha taʼriflar berilmoqda. Masalan, tilshunos olim P.Gironing fikricha, matn oʻzaro bogʻlangan birliklar butunligi boʻlib, bu butunlikni tashkil etuvchi belgilar ishoralar uslubiy taassurotni ifodalash maqsadida bir-biri bilan munosabatga kirishib yagona sistemani tashkil etadi.

Matnga aniq, toʻgʻri taʼrif berish uchun uning xususiyatlarini belgilash lozim. Tilshunos S.Todorovning aniqlashiga koʻra har qanday matn uch xususiyatga ega: a) jarayon, b) sintaksis xususiyat, v) semantik xususiyat. Matn aniq gaplardan tashkil topadi, bu esa matnning jarayon ekanini isbotlaydi. Matnning sintaktik xususiyati deyilganda matnni tashkil qiluvchi qismlar orasidagi oʻzaro bogʻlanish tushuniladi. Matnning semantikasi esa uning mazmunini oʻzida ifoda etadi. Demak, matn maʼlum sistema asosida

tuzilgan, o'z mazmuniga (semantikasiga) ega bo'lgan, tugllangan nutqiy faoliyat mahsulidir.

Matn tilshunosligida matn mazmuni va matn ma'nosi atamalari o'zaro farqlanadi. Ma'lum bir matndan o'rin olgan ma'lumot yoki axborot matnning mazmunidir. Matnning ma'nosi esa matn birliklari (gap, sintaktik butunlik, abzac) ga xos axborotdir. Matnning mazmuni unda ifodalanayotgan axborotning uzil-kesil yakunlanganligi bilan bog'liqdir. Matn ma'nosi esa tugal fikr anglatga ham o'sha fikrning yana davom etishini taqozo etadi. Bundan ko'rinadiki, gap va matn o'rtasidagi asosiy farq yakunlanganlikning mutlaqligida tugallanganlikning esa nisbiyligidadir.

Matn o'ziga xos grammatik kategoriyaga ega: a) ma'lumot (axborot) kategoriyasi tabiat, voqea-hodisa, ish-harakat kabilarni ifoda qilish, ular yuzasidan u yoki bu darajada fikr yuritishni anglatadi; b) integraciya kategoriyasi – bu kategoriya matn birliklari orasidagi uzviylik, bog'liqlik, aloqadorlik kabi munosabatlarni ko'rsatadi; v) retrospekciya kategoriyasi – bu kategoriya matn orqali ma'lum qilinayotgan voqea-hodisani ketma-ket, izchil hikoya qilish orqali ro'yobga chiqadi.

Matn nutqiy faoliyatning bir butun mahsulidir. Uni ana shunday mahsulot ekanligini ta'minlashga xizmat qiluvchi kategoriya matn tilshunosligida integraciya (lotincha to'ldirmoq) kategoriyasi deb yuritiladi. Umuman integraciya kategoriyasi matnning yakunlanishi bilan bog'liq kategoriya sifatida ko'rinadi.

Matnshunoslik bilan shug'ullanuvchi ayrim olimlar integraciya va kogeziya atamalarini bir-biridan farqlaydilar. Kogeziya matn qismlari orasidagi bog'liqlikni grammatik, semantik va leksik vositalar bilan ta'minlashni anglatadi. Integraciya kategoriyasi esa matnning bir butunligini ta'minlash maqsadida ularni birlashtirishni ifoda etadi. Demak, kogeziya mantiqiy kategoriya bo'lsa, integraciya psixologik kategoriya sanaladi.

Uzil-kesil, tugal fikr anglatish matnning asosiy xususiyatidir. Har qanday matn (u yozma bo`ladimi, og`zaki bo`ladimi, qat`iy nazar) fikrlar yig`indisi bo`lib, o`zaro uzviy bog`langan mulohazalarni o`z ichiga oladi. Matnning chegarasini uni yaratuvchi shaxs (yozuvchi yoki bayon qiluvchi) belgilaydi, xolos.

O`z oldiga qo`ygan amaliy maqsadiga ko`ra matn bir necha turlarga bo`linadi: yozma matnlar, og`zaki matnlar. Bu matn turlari o`z navbatida yana bir necha kichik guruhlariga, turlarga ajraladi. Masalan, og`zaki matnlar quyidagi turlarga bo`linadi: a) dialogik matnlar (suhbatlar), fol`klor (xalq og`zaki ijodi) matnlari, v) ovozarlar (mishmishlar). Matnlarning har bir turi o`ziga xos xususiyati bilan, tarkibi va mazmuni bilan boshqa tur matnlardan ajralib turadi. Masalan, ertak, topishmoq, maqol, terma singari matnlar fol`klor namunalari bo`lsa-da, bir-biridan farqlovchi xususiyatlarga ega.

Yozma matnlar tarkibiga kiruvchi monografiya, ilmiy maqola, ilmiy-ommabop maqola, taqriz, muammoviy maqola, risola singarilar turli farqlanuvchi belgilari bilan bir-biridan ajralib turadi. Masalan, ilmiy maqola muayyan masala jihatida avval ma`lum bo`lgan fikrlar muhokamasi bilan keyin muallifning shu masalaga oid yangi ilmiy qarashi bayon qilinadi hamda bu qarashlarning amaliy qo`llanishiga oid tavsiyalar beriladi, shu bilan ilmiy maqola matni yakunlanadi.

Matn tarkibi uch qismga bo`linadi: a) ifoda qobig`i, b) matn mazmuni (semantikasi) v) matn grammatikasi.

Matnning butunligini, yaxlitligini ta`minlab turuvchi narsa uning asosida yotgan asosiy g`oyadir. Bu g`oyani matn tilshunosligida makrotema deb ataydilar. Makrotemalar o`z navbatida bir qancha mikrotemalardan tashkil topgan bo`ladi. Mikrotemalar matnning asosiy g`oyasi, ya`ni makrotema orqali bir-biri bilan o`zaro bog`langan bo`ladi. Matnni tashkil etuvchi birliklar orasidagi bog`lanish presuppoziciya va implikaciya munosabatlari orqali amalga oshadi. Bu ikki

tushuncha bir-biri bilan o`zaro bog`liqdir. Har qanday yangi gap matn tarkibida oldingi gapni to`ldirib keladi va o`z navbatida yangi gapning tuzilishiga zamin hozirlaydi. Matn tarkibida gaplar ana shu tarzda zanjirsimon bir-biri bilan bog`lanib ketaveradi. Shu holat matn tilshunosligida presuppoziciya yoki implikaciya deb yuritiladi.

Matnni tashkil etuvchilar orasidagi bog`lanishda gapning aktual bo`linishi imkoniyatlari muhim o`rin tutadi. Bu nazariyaga ko`ra, har qanday gap ikki qismga bo`linadi: a) eski axborot qismi – tema; b) yangi axborot qismi – rema. Yangi gapni matn tarkibida shakllantirishdan maqsad remani ifodalashdir. Gap esa faqat remadan tashkil topmaydi, ya`ni uning tarkibida tema ham bo`lishi kerak, chunki shu gap o`z temasi (eski axboroti) bilan oldingi gap yoki gaplar sistemasi bilan o`zaro bog`langan bo`ladi. Shunday qilib, matn tarkibida gaplar ichida temalar va remalarning ana shunday almashinib kelishi matnning yaxlitligini, butunligini, o`zaro bog`lanishini ta`minlaydi.

Matn tilshunosligining aniqlashiga ko`ra, rema quyidagi vositalar yordamida ifodalanadi: a) noaniq artikllar; b) so`z tartibi (inversiya); v) mantiqiy urg`u; g) yuklamalar; d) ayrim sintaktik konstrukciyalar. Temani ifoda qilishda quyidagi vositalar ishtirok etadi: a) olmoshning ayrim turlari; b) aniq artikllar; v) o`rin va payt ma`nolarini sinsematik ravishda ifodalovchi so`zlar(qachon – o`sha vaqtda, qaerda-o`sha erda kabi); g) ba`zi kirish so`z va iboralar (darhaqiqat, demak, xullas, zero kabi); d) so`z va gap tartiblari; e) matn g`oyasi bilan bog`langan etakchi so`zlarning qayta-qayta takrorlanishi va boshqalar.

Har kanday matnning yaratilishi ma`lum bir amaliy maqsadlarni ko`zda tutadi. Matnlar maqsadlariga kura bir-biridan farq qiladi. Shu jihatdan matnlarni quyidagi to`rt tipga ajratish mumkin: a) og`zaki matnlar, b) yozma (qo`lyozma), v) bosma matnlar, g) ommaviy muloqotga xos matnlar. Bu matnlarning har biri o`z navbatida bir qancha mayda turlarga bo`linadi. Masalan, og`zaki matn: monolog, dialog (suhbat), ovozalar (mish-mish), fol`klor singari turlardan iborat.

Yozma (qo`lyozma) matnlar to`rt turga bo`linadi:

1. epigrafik matnlar – bunga peshlavhalar, ko`rsatkichlar kiradi. Masalan, NDPI, Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi, aeroport, talabalar yotoqxonasi kabilar.
2. Sfragistik matnlar – bunga muhrlarga bitilgan matnlar kiradi.
3. Numizmatik matnlar – pullar, tangalardagi yozuvlar.
4. Paleografik yozuvlar – a) maktub, b) hujjat, v) ijodiy asarlar.

Bosma matnlar qo`lyozma matnlarning mukammal ko`rinishi bo`lib, ular o`z navbatida adabiy matnlar va ilmiy matnlarga bo`linadi. Adabiy matnlarga badiiy asarlar kiradi, ilmiy matnlarning ham turlari xilma-xildir.

Ommaviy mulokot vositalari matn tiplarining to`rtinchi ko`rinishidir. Bu matn vositalarining omma orasiga etib kelishida texnika vositalari (radio, televidenie, kino)ning roli beqiyos. Bu matnlar bir marta e`lon qilinadi, kayta tiklanadigan bulsa, unga qo`shimcha axborot ham qo`shilishi lozim. Bunday matnlar so`nggi yangiliklarni ommaga taqdim etadi (gazeta, jurnal, radio, televidenieda beriladigan asarlar).

15-ma`ruza **Sociolingvistika** **(Ijtimoiy tilshunoslik)**

Reja:

1. Tilshunoslikda ijtimoiy yo`nalishning taraqqiyoti.
2. Rossiyada sociolingvistikaning o`rganilishi.
3. Sociolingvistik tipologiyaning mezonlari.
4. Tillarning sociolingvistik tipologiyasi.
5. O`zbekistonda hozirgi sociolingvistik jarayon.

Asosiy tayanch tushunchalar: adabiy til va davlat tili; tilning sociolingvistik tipi; hayotiylik mezoni; standartlashtirish mezoni; tarixiylik mezoni; standart tillar; kreol tillar; pijin tili; «o`lik til»; mahalliy til; dialekt, sheva va adabiy til; klassik til; sun`iy til.

Sociolingvistika atamasi hozirgi zamon tilshunosligida quyidagi ikki ma`noda qo`llanadi: a) til va jamiyat o`rtasidagi

munosabat, tilning rivojlanishida jamiyatning ahamiyati muammolarini o`rganish; b) millat yoki xalqning ijtimoiy tabaqalanishi bilan bog`liq holda tilda vujudga keladigan farqlar muammosini o`rganish.

Tilshunoslik tarixida bu masalalar ma`lum darajada tadqiq etilgan. Ammo XX asrning 60 – 70- yillariga kelib tilshunoslikda ana shu muammolarni o`rganishga e`tibor yanada kuchaydi. Sociolingvistikaga oid bunday muammolarni o`rganishda tilshunoslik faqat jamiyatshunoslik faniga emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya singari yana bir qator fanlar yutuqlarini ham inobatga olishi lozim bo`ladi.

Hozirgi zamon tilshunosligida sociolingvistik tadqiqotlarga qiziqishning kuchayib borayotganligi quyidagi ikki sabab bilan izohlanadi: a) hozirgi jamiyatda ilmiy asoslangan til siyosatiga ehtiyoj kundan-kun ortib bormoqda; b) struktural tilshunoslik shu vaqtga qadar faqat tilning ichki tuzilishini o`rganish bilan qiziqib keldi, tilning jamiyat bilan, o`sha til egasi bo`lgan xalk tarixi, urf-odati bilan munosabati muammosi tilshunoslar e`tiboridan chetda qolib keldi.

Til siyosati masalasi hozirgi jamiyatda borgan sari keskinlashmoqda. Masalan, sobiq SSSRda, uning ayrim mintaqalarida, Yugoslaviyada, Hindistondagi nizolar buning yorqin dalili bo`la oladi. Mustamlaka bo`lgan ko`plab Osiyo va Afrika mamlakatlarida shu vaqtga qadar til muammosi, ayniqsa, davlat tili muammosi aniq hal etilganicha yo`q. Ayrim mamlakatlarda mustamlakachilarning tili davlat tili vazifasini bajarib kelmoqda. Masalan, Hindiston, Filippin kabi mamlakatlarda mahalliy tillardan birini davlat tiliga, umummilliy aloqa vositasiga aylantirishga harakat qilinmoqda. Lekin bu mamlakatlarda ingliz tili o`zining kuchli mavqeini saqlab kelyapti.

Ma`lum bir milliy tilni davlat tiliga aylantirish quyidagi singari muammolarni xal etish bilan boglik:

1. O`sha til o`z mavpei bilan shu davlatda yashovchi boshqa millatlarga, xalqlarga manzur bulishi kerak, ya`ni bu til mamlakatdagi boshqa tillarga nisbatan ko`proq hududga tarqalgan bo`lishi, bu tilda mamlakatning ko`pchilik aholisi so`zlashishi,

leksik-semantik, grammatik va uslubiy jihatdan mamlakatdagi boshqa xalqlarning tillariga namuna bo`la olishi lozim.

2. Mamlakatda bu tilni targ`ib qilishni to`g`ri yo`lga qo`yish, shu tilda o`qish-o`qitish ishlarini kuchaytirish, buning uchun ommaviy axborot vositalaridan kengroq foydalanish lozim bo`ladi.

3. Ma`lum bir mamlakatda, ayniqsa endigina mustamlakachilik iskanjasidan xalos bo`layotgan davlatda umummilliy davlat tiliga o`tish bir necha yillarni qamrab oladi. Fan va texnika yangiliklari bu mamlakatda ko`proq Farbiy Evropa tillari orkali keng o`rin oladi, shuning uchun bu davlatlarda Farbiy Evropa tillari ta`siridan qutilish qo`shimcha qiyinchiliklarga sabab bo`ladi.

Hozirgi davrda tilshunoslikda sociolingvistik tadqiqotlarning tez rivojlanishi strukturalizm oqimining salbiy tomonlari bilan ham bog`liqdir, chunki strukturalizm til birliklariga xos bo`lgan shakl va ma`no birligini rad etib, faqat shaklan o`rganishga ko`prok e`tiborni qaratgan edi. Ammo jamiyat rivojlanishi buning tamomila aksini isbotladi, ya`ni biror tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi xalq va jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog`liq ekani ma`lum bo`ldi.

Jahon tilshunosligida tadqiqotlar Rossiyada, AQSh, Franciya, Angliya kabi mamlakatlarda jadal sur`atlar bilan olib borilmoqda.

1. Rossiyada va O`zbekistonda sociolingvistik tadqiqotlar. Bunday tadqiqotlar Rossiyada va sobiq SSSR tarkibiga kiruvchi boshqa hududlarda 1917 yildan keyin jamiyat ehtiyojlari bilan bog`liq holda avj oldi. Bu hududda yashovchi xalqlar orasida qadimiy yozuv an`analariga ega bo`lganlari ham, umuman yozuvi bo`lmaganlari ham mavjud edi. Shuning uchun sociolingvistika fani bu davrda quyidagi masalalarni yoritish bilan shug`ullandi: a) adabiy tilga asos bo`lgan tayanch sheva yoki dialektni aniqlash va uning tayanch ekanligini ilmiy-nazariy jihatdan asoslash; b) bo`lajak adabiy tilning tovush tarkibini inobatga olib, o`sha xalqning milliy yozuvini, alfavitini, imlo qoidalarini yaratish; v) yangi barpo etilayotgan adabiy tidan rasmiy til sifatida ma`muriy

boshqaruv, o`qish-o`qitish, ommaviy axborot vositalarida keng foydalanishga erishish va boshqalar.

Ana shunday muammolarni o`rganish sociolingvistika fani oldiga o`z vaqtida va yana qator masalalarni ko`ndalang qilib qo`ydi. Jumladan, adabiy til darajasiga ko`tarilgan tayanch sheva yoki dialekt o`sha til egalariga, xalqqa manzur bo`lishi lozim. Adabiy til o`z normalari va qoidalariga ega bo`lib, uni barcha sheva vakillariga to`la manzur qilish ancha murakkab masaladir.

Sociolingvistik tadqiqotlar atamashunoslik muammolari bilan ham bog`liq. Ma`lumki, biror fan va texnika, madaniyat va san`at sohasidagi aniq bir tushunchani ifodalaydigan so`zlarga atamalar (terminlar) deyiladi. Atamalarning lingvistik xususiyatlarini o`rganish bilan atamashunoslik (terminologiya) fani shugullanadi. Atamashunoslik fani atamalar shakllanishining sociolingvistik jarayonlarini belgilashda kyidagi ikki yunalishga duch keladi: a) baynalmilal so`zlarni atama sifatida o`zlashtirish va ulardan keng foydalanish; b) baynalmilal so`zlardan tamomila voz kechib, atamalar yaratishda fakt u yoki bu milliy til imkoniyatlaridan foydalanish. Bu yo`nalishlarning ikkalasi xam ma`qul emas, chunki barcha tillarda keng qo`llanadigan atamalardan voz kechib, sun`iy atamalardan foydalanish adabiy tilning mavqeini pasaytirishga olib keladi. Shu bilan birga, adabiy tilda mavjud atama o`rniga boshqa tildan o`zlashgan atamani baynalmilal so`z deb ishlatish ham maqsadga muvofiq emas: qarshilik – sopramat kabi.

Rossiya va O`zbekistonda sociolingvistik tadqiqotlar millatlararo aloqa vositasi muammosini hal etishga ham intiladi. Mustaqil Davlatlar Hamdo`stligida bunday aloqa vositasi rus tilidir. Sociolingvistika fanining rivojlanishi natijasida quyidagi masalalarga oydinlik kiritildi: a) jamiyatning tarakkiyoti o`sha jamiyatga xizmat qiluvchi tillar ijtimoiy vazifalarining ortib, kupayib borishiga olib keladi; b) barcha adabiy tillarning lugat tarkibi fan-texnika tarakkiyoti, jamiyat extiyoji tufayli kengayib, boyib boradi; v) ijtimoiy taraqqiyotning jadallashib borishi adabiy tillarda o`z aksini topadi; g) qo`shni, yondosh tillar ta`siri kuchaya boradi; d) millatlararo aloka vositasi vazifasini

bajaradigan tilning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei osha boradi, uning jamiyatdagi boshqa tillarga ta'siri ham kuchayadi; e) jamiyatda ikki tillilik, uch tillilik hodisalari rivojlanib boradi.

Sociolingvistika fani yutuqlari shuni ko'rsatadiki, tillar bir-biriga leksik jihatdangina ta'sir etib qolmay, bir-birining ichki tuzilishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shunga muvofiq hozirgi zamon tilshunosligida «tillar ichki tuzilishining o'zaro hamkorlik jarayoni» degan tushuncha shakllangan. Mamlakatlararo aloqalarning rivojlanishi o'sha mamlakatlarda yashovchi xalq va elatlar madaniyatining yaqinlashuviga zamin hozirlaydi, natijada tillar xam bir-biriga ta'sir ko'rsatadi, bunday hamkorlik o'z navbatida tillarning ichki rivojlanishini ta'minlaydi.

2. Chet ellarda, ayniksa, AQShda sociolingvistika bo'yicha ko'p ishlar amalga oshirilmoqda. AQSh tilshunosi R.T.Bell ta'kidlashicha, ijtimoiy tilshunoslik sohasida AQShda ikki yo'nalish mavjud: a) sof sociolingvistika, bunda gapiruvchi va tinglovchi grammatikasi, bir-biriga ta'siri, hamkorligi o'rganiladi; b) til sociologiyasi, bunda til ishoralari, belgilarining jamiyatdagi turli ijtimoiy jabhalarda ishlatilishi masalalari o'rganiladi. AQShda birinchi yo'nalish *mikrosociologiya* deb yuritiladi, u bilan asosan tilshunoslar shug'ullanadilar. Ikkinchisi esa makrosociologiya deb nomlanadi, bu muammolar bilan sociologlar shug'ullanadilar.

Mikrosociolingvistika kichik ijtimoiy guruhlarini tashkil etuvchi shaxslarning nutqiy hamkorlik munosabatlarini o'rganadi. Makrosociolingvistika esa bir ijtimoiy guruh bilan ikkinchi guruh o'rtasidagi nutqiy muloqotni tadqiq etadi. Mikrosociolingvistika erishgan yutuqlar makrosocioingvistik tadqiqotlar uchun ilmiy zamin bo'lib xizmat qiladi. Sociolingvistika tilning ijtimoiy muxitga kura o'zgarish xususiyatlarini atroflicha tadqiq etadi. Bu tilshunoslikda tilning o'zgarish nazariyasi deb yuritiladi.

Sociolingvistika fani tillar tipologiyasi muammosi bilan ham shug'ullanadi. Tillarning sociolingvistik tipologiyasi uning jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini inobatga olgan tipologiyadir. Bunday tipologiyaga quyidagi to'rtta o'lchov, mezon asos qilib olinadi:

1. Standartlashtirish – bunda ma`lum bir tilda gaplashuvchilar tomonidan qabul qilingan adabiy til tushuniladi. Standartlashtirishning asosiy omili tilning grammatikasini va lug`atini yaratishdir.

2. Hayotiylik - bunday ma`lum bir tilda gaplashuvchi jamiyatning bor-yo`qligi inobatga olinadi. Agar til hayotiy, tirik bo`lsa, bu tilni ona tilim deb biladigan, uni e`zozlaydigan jamiyat ham mavjud bo`ladi. Ba`zan ilgari o`lik tilga aylangan tillar ham qaytadan hayotiylik kashf etishi mumkin. Masalan, ivrit tili eramizdan oldingi 1-ming yillikda qadimgi Falastin aholisining tili bo`lgan, 1948 yilda Isroil davlati bu tilni ayrim o`zgarishlar bilan davlat tili sifatida qabul qiladi.

3. Tarixiylik – bunda ma`lum bir tilning jamiyat tomonidan ishlatilishi natijasida uning mo``tadil, bir tekis rivojlanib turishi nazarda tutiladi.

4. Avtonomlik – bunda ma`lum ijtimoiy guruh uchun ona tili sifatida xizmat qilayotgan u yoki bu til boshqa tillardan tuzilishi jihatdan tubdan farq qilishi yoki bir tilning varianti sifatida namoyon bo`lishi tushuniladi. Masalan, o`zbek, qirg`iz, qozoq, qoraqalpoq tillari o`zaro qiyoslanganda ular orasidagi fonetik, leksik, grammatik farqlar ko`zga tashlanadi. Ya`ni bu tillar avtonom, mustakil tillar degan xulosa kelib chiqadi. Ammo o`zbek tilining Samarqand, Andijon, Xorazm mintaqalarida yashovchi xalklar tillari garchi o`zaro farqli xususiyatlari bo`lsa-da, avtonom bo`la olmaydi. Chunki sheva bilan milliy adabiy til o`rtasida leksik, ayrim grammatik farqlar bo`lgani holda, umumiy tuzilish jihatidan o`zgarishlar ko`zga tashlanmaydi.

Ana shu tipologik xususiyatlardan kelib chiqib, tillarning sotsiolingvistik tasnifi amalga oshiriladi. Hozirgi zamon tilshunosligi tillarni sociolingvistik jihatdan quyidagi 7 tipga ajratadi:

1. Standart tillar. Adabiy til normasiga ega bo`lgan, jamiyatda adabiy til, davlat tili sifatida xizmat qiluvchi tillarga standart tillar deyiladi. Masalan, o`zbek, tojik, rus, qirg`iz, afg`on, ukrain kabi tillar shular jumlasidandir.

2. Klassik tillar. Klassicism davrida takomilga etgan, o'z yozuviga ega bo'lgan, o'sha davrda buyuk asarlar yaratilgan tilga klassik til deyiladi. Masalan, lotin tili, sanskrit tili, qadimgi yunon tili, sugd, xorazmiy tili kabilar. Bu tillar hozirgi vaqtda o'lik tilga aylangan.

3. Mahalliy tillar. Son jihatdan ko'p bo'lmagan kichik millatlarga, halqlarga xizmat qiluvchi, o'z yozuviga ega bo'lmagan tillarga maxalliy tillar deyiladi. Masalan, Amerika qit'asidagi maxalliy hindular tili bunga yaqqol misol bo'la oladi. Afrika qit'asidagi ayrim mahalliy aholi tillari ham sociolingvistik tipologiyaga ko'ra ana shu guruhga mansubdir.

4. Kreol tillar. Mustamlakachilik natijasida Amerika, Afrika, Sharq mamlakatlari xalqlari tillari bilan Evropa tillari (ingliz, francuz, ispan, portugal) elementlari aralashuvidan tashkil topgan tillar kreol tillar deyiladi. Masalan, Amerikadagi Gaiti orolida mahalliy aholi bilan francuz tili aralashuvi natijasida gaiti – kreol tili shakllangan. Lotin Amerikasidagi mahalliy aholi tili aralashuvi natijasida ispan-nautl kreol tili yuzaga kelgan. Amerikadagi Aruba, Bonayre orollarida negr va ispan tillari aralashuvi bilan papiyamento kreol tili shakllangan. Bunday kreol tillari grammatik sistemasi soddalashgani, aloqa uchun qulaylashgani bilan ajralib turadi.

5. Pijin tillari. Mahalliy tillarning Evropa tillari bilan chatishuvi natijasida yuzaga kelgan tillardir. Pijin va kreol tillari o'xshash va farqli tomonlarga ega. Agar kreol tilida so'zlashadigan, uni ona tili deb hisoblaydigan aholi bo'lsa, pijin tili bunday xususiyatga ega emas. Pijin tillaridan ikkinchi aloqa vositasi sifatida katta port shaharlarida foydalaniladi. Umuman olganda, pijin tili kreol tillarining paydo bo'lishida boshlang'ich bosqich sanaladi. Hozirgi vaqtda eng ko'p tarqalgan pijin tillaridan biri «pijin-ingliz» deb nomlanuvchi janubiy Xitoy portlarida qo'llanadigan tildir. Shuningdek, XIX asr o'rtalarida S.I.Cherepanov tomonidan urganilgan «rus tilining xitoy dialekti», ya'ni kyaxta deb ataturvchi pijin tili ham mavjud (Rosiya va Xitoy chegarasidagi Kyaxta shahrida yashovchi aholining o'ziga xos «tili»). Yamayka, Gaiti singari orollarda mahalliy aholi bilan

francuz, ispan, portgal tillari aralashuvidan yuzaga kelgan pijin tillari hozir ham keng qo`llanadi.

6. Sun'iy tillar. Maxsus yaratilgan xalqaro aloqa tillariga sun'iy til deyiladi. Masalan, esperanto tili 1887 yilda polyak shifokori A.Zamengof tomonidan yaratilgan. Bu til ancha keng tarqalgan. Bu tilda gazeta va jurnallar nashr etiladi, badiiy asarlar nashr etiladi. Bunday sun'iy tillar qatoriga yana ido, volyapyuk, okcidental, interlingva, neo kabi tillarni ham kiritish mumkin.

7. Dialekt. Bu so`z yunoncha bo`lib, sheva, lahja ma`nosini ifodalaydi. Ma`lum bir qabila, xalq yoki millat tarkibiga kiruvchi kichik hududga tarqalgan aholi tilidir. Mahalliy dialektlar ijtimoiy dialektlar va jargonlardan o`ziga xos grammatik qurilishga, lug`at fondiga ega ekanligi, kelajakda milliy adabiy tilga asos bo`lib xizmat qila olishi bilan farqlanib turadi.

Demak, jamiyatga til qanchalik zarur bo`lsa, til uchun jamiyatning bo`lishi shunchalik ahamiyatlidir. Tilning mavqei, rivojlanishi uning muomalada bulishi, aloqa vositasi sifatida xizmat qilishiga bog`liq. Jamiyatning har bir a`zosi tilning sociolingvistika fani yuqoridagi masalalardan tashqari yana ayollar, erkaklar, o`smirlar, maktab va bog`cha yoshdagi bolalarning nutqiga xos xususiyatlarni o`rganishga xam katta e`tibor qaratadi.

Mundarija

1. Kirish. Umumiy tilshunoslik fanining maqsadi va vazifalari	3-4
2. Tilshunoslik tarixi va uning davrlarga bo`linishi.....	4-12
3. O`rta asr va uyg`onish davrida tilshunoslik.....	12-15
4. O`rta Osiyoda tilshunoslik.....	15-23
5. Yevropada uyg`onish davridagi tilshunoslik.....	23-29
6. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik (Komparativistika).....	30-34
7. Umumiy tilshunoslikning vujudga kelishi.....	35-39
8. Tilshunoslikda naturalism oqimi.....	40-43
9. Tilshunoslikda psixologizm oqimi.....	43-46
10. Sotsiologik tilshunoslik.....	46-50
11. Strukturalizm.....	50-54
12. Yosh grammatikachilar oqimi.....	54-56
13. Moskva, Peterburg va Qozon tilshunoslik maktablari.....	56-62
14. Kommunikativ tilshunoslik. Matn tilshunosligi....	62-65
15. Sotsiolingvistika.....	65-70
16. Mundarija.....	71

